Erich Formm

Sevme Sanatı

YEN YÜZYIL YAYINEVİ

Sevme Sanatı Erich Fromm

Sevme Sanatı

Eric Fromm

Yeryüzü Yayınevi

Sevme Sanatı
Eric Fromm

Türkçesi
İdris Akan

Kapak Tasarım
Ali İmren

Dizgi - Mizanpaj
Yeryüzü Grafik

ISBN
975-7056-54-5

Baskı
Başak Matbaacılık-ANKARA
Tel: 384 27 61

Yeryüzü Yayınevi
Sağlık 2. Sok. No: 65/1 Yenişehir/ANKARA
Tel: 431 92 68 - 434 44 62
(Yeryüzü, AKAD Ltd.'in Bir Kuruluşudur)

Sevme Sanatı

Eric Fromm

Çeviri: İdris Akan

"Hiçbir şey bilmeyen hiçbir şeyi sevmez. Hiçbir şey yapmayan hiçbir şeyden anlamaz. Hiçbir şeyden anlamayan kişi değersizdir. Ama anlayan kişi hem sever, hem fark eder, hem de görür... Bir şeyin özünde ne kadar bilgi varsa o kadar büyük sevgi vardır... Bütün meyvelerin çileklerle aynı anda olgunlaştığını düşleyen, üzümler hakkında hiçbir şey bilmiyor demektir."

PARACELSUS

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 9

I. SEVGİ BİR SANAT MIDIR? 11

II. SEVGİ TEORİSİ
1. SEVGİ: İNSANIN VAROLUŞ SORUSUNA CEVAP 19
2. EBEVEYNLE ÇOCUK ARASINDAKİ SEVGİ 49
3. SEVGİ NESNELERİ 51
Kardeşçe Sevgi 52
Anaca Sevgi 54
Erotik Sevgi 57
Öz-Sevgi 61
Tanrı Sevgisi 67

III. SEVGİ ve ÇAĞDAŞ BATI TOPLUMUNDA SEVGİNİN YOZLAŞMASI 85

IV. SEVGİNİN UYGULANMASI 107

Önsöz

Sevme sanatında kolay bilgi edinmeyi uman için bu kitabı okumak düş kırıklığı yaratan bir deneyim olacaktır. Tersine bu kitap, şunu göstermek istiyor ki, ulaşılan olgunluk düzeyi ne olursa olsun sevgi, kişinin kolayca ulaşabileceği bir duygu değildir. Kitap okuru, üretken bir yönelime ulaşma yönünde kişiliğinin tamamını aktif olarak geliştirmeye çalışmadığı sürece tüm sevgi arayışlarının boşuna olacağına; komşusunu sevme yetisi, gerçek alçakgönüllülük, cesaret, inanç ve disiplin olmaksızın bireysel sevgide doyum elde edemeyeceğine inandırmak istiyor. Bu özelliklerin ender rastlandığı bir kültürde, sevme yetisine erişmek, ender elde edilebilir bir başarı olarak kalır. Ya da herhangi biri, gerçekten seven kaç kişi tanıdığını kendi kendine sorabilir.

Yine de işin güçlüğü, konunun zorlukları sevgide başarı koşullarını öğrenme çabasından kaçınmak için bir sebep olmamalıdır. Gereksiz karışıklıklardan kaçınmak için konuyu, olabildiğince teknik olmayan bir dille anlatmaya çalıştım. Gene aynı sebebten ötürü sevgiye ilişkin literatüre yapılan göndermeleri en az düzeyde tuttum.

Tümüyle doyurucu bir çözüm bulamadığım bir diğer sorun ise; önceki kitaplarımda ifade ettiğim düşüncelerimin tekrarından kaçınamamam oldu. Özellikle *"Özgürlükten Kaçış"*, *"Kendini Savunan İnsan"* ve *"Sağlıklı Toplum"* adlı kitaplarımı bilen okur, bu önceki çalışmalarımda ifade bulan bir çok görüşümü, bu kitapta da bulacaktır. Bununla berabar "Sevme Sanatı" esasen bir tekrar anlamına gelmez. Kitap, daha önceki kitaplarda ifade bulan görüşlerin ötesinde birçok görüş içermekte ve doğal olarak bunun da ötesinde eski görüşler bile tek bir konu etrafında, yani sevme sanatında odaklaştıklarından yeni bakış açıları kazanmaktadır.

E. Fromm

SEVGİ BİR SANAT MIDIR?

I

Sevgi bir sanat mıdır? Şayet öyleyse bilgi ve çaba gerektirir. Yoksa sevgi yaşanması şansa bağlı olarak talihli kişilerin "başına gelen" hoş bir duygu mu? Bu küçük kitap ilk önermeye dayanmaktadır, buna karışık insanların büyük çoğunluğunun ikinci önermeye inandığına kuşku yok.

Bu, insanların sevginin açlığını çekerler; mutlu-mutsuz aşk öykülerine ilişkin sonu gelmez sayısız film izlerler; aşk hakkında değersiz yüzlerce şarkı dinlerler... Yine de çok az insan sevgi konusunda öğrenilmesi gereken şeylerin olduğunu düşünür.

Bu alışılmamış tutum, tek başına veya toplu olarak onu destekleyen çeşitli önermelere dayanmaktadır. İnsanların çoğu sevgi sorununa temelde "sevme" ve kendi sevgi kapasitesi sorunu olarak değil, "sevilme" sorunu olarak görmektedir. Bu sebeble onlar için sorun nasıl sevilecekleri, nasıl sevimli olabilecekleridir. Bu amaca ulaşmak için çeşitli yollar izlerler

özellikle erkekler tarafından kullanılan yollardan biri başarılı olmak, kendi konumunun elverdiği sosyal sınırlar içinde olabildiğince güçlü ve zengin olmaktır. Genelde kadınlar tarafından kullanılan bir başka yol da, vücuduna, giyimine özen göstererek kendini çekici kılmaktır. Gerek kadınların gerekse erkeklerin çekici olmak için kullandığı diğer yollarsa; hoş davranışlar, ilgi çekici konuşmalar geliştirmek, yardımsever ve mütevazi olmak, tacizkâr olmamaktır. Kendini sevilebilir kılmanın birçok yöntemi, başarılı olmak, "dost kazanmak ve başkalarını etkilemek" için yapılagelen yöntemlerle aynıdır. İşin doğrusu kültürümüzde insanların çoğunun sevilebilir olmakla kastettiği şey, aslında, popüler olmayla cinsel çekiciliğe sahip olmanın bir karışımıdır.

Sevgi konusunda öğrenilmesi gereken hiçbir şeyin bulunmadığına dair tavrın ardında yatan ikinci önerme, sevgi sorununun bir *yetenek* sorunu değil, bir *nesne* sorunu olduğunu düşünmekten kaynaklanır. İnsanlar, *sevmenin* kolay olduğunu, fakat sevecek - ya da sevilecek- doğru nesneyi bulmanın zor olduğunu düşünür. Bu tavrın kökeni çağdaş toplumun gelişmesinde yatan pek çok nedene dayanır. Nedenlerden birisi, yirminci yüzyılda "sevgi nesnesi" seçimiyle ilgili olarak ortaya çıkan büyük değişikliktir. Viktorya çağında, geleneksel birçok kültürde olduğu gibi, sevgi çoğunlukla, sonunda evliliğe giden spontane bir kişisel deneyim değildi. Tam tersine, evlilik geleneklerle sınırlı olarak, ya ailelerin her biri tarafından ya çöpçatanlarca ya da bu aracıların hiçbiri olmaksızın toplumsal faktörlere göre gerçekleştirildi ve sevginin evlilikten sonra doğup gelişeceğine inanılırdı. Son bir kaç kuşakta romantik sevgi kuramı Batı dünyasında neredeyse evrenselleşti. Birleşik Devletlerde, geleneksel yapı etkinliğinin bütünüyle silinmemiş olmasına karşın, insanların büyük çoğunluğu "romantik sevgi"

yani evlilikle sonuçlanması gereken kişisel sevgi deneyimi arayışı içindedir. Sevgi konusundaki bu yeni özgürlük kavramı, nesne'nin önemini, işlevin önemi karşısında oldukça artırmıştır.

Çağdaş kültürün bu faktöre sıkıca bağlı bir başka karakteristik özelliği daha vardır. Kültürümüzün tamamı satın alma iştahına, karşılıklı çıkara uygun alışveriş görüşüne dayanmaktadır. Modern insanın mutluluğunun dayanağını, heyecanla mağaza vitrinlerine bakmak; peşin ya da taksitle gücünün yettiği her şeyi almak oluşturur. Erkek -ya da kadın- başkalarına da aynı gözle bakar. Erkek için çekici bir kadın -ve kadın için çekici bir erkek- peşinde oldukları ganimetlerdir. "Çekicilik" genellikle popüler olan ve kişilik pazarında çok rağbet gören bir süslü nitelikler paketi anlamına gelir. Bir kişiyi özellikle çekici yapan şey, fiziksel olduğu kadar zihinsel olarak da günün modasına bağlıdır. 1920'lerde içki ve sigara içen, sert ve seksi kızlar çekiciydi; bugün moda, daha çok evcimenlik ve cilve istiyor. 19. yüzyılın sonlarında ve bu yüzyılın başlarında, bir erkek, çekici bir "paket" olmak için saldırgan ve hırslı olmak zorundaydı, şimdi ise sosyal ve hoşgörülü olmak zorunda.

Ne olursa olsun, âşık olma duygusu, genellikle, kişinin kendi olanaklarını değiş tokuşa sokabileceği bir düzeye ulaşması gibi, sadece insani metalara bağlı olarak gelişmektedir. Pazarlık peşindeysem, alacağım nesne toplumsal bakış açısından arzu edilir olmalı, aynı zamanda benim açık ve saklı değerlerimi ve potansiyelleri göz önünde tutmalı ve beni istemeli. İki insan böylece kendi piyasa değerlerinin sınırları içinde, pazarda mevcut bulunan en iyi nesneyi bulduklarına inandıkları zaman, birbirlerine âşık olurlar. Sık sık, gerçek bir mal satın alırken olduğu gibi, bu pazarlıkta da ileride gelişebilecek olan

gizli potansiyeller büyük bir rol oynar. Piyasa yöneliminin hâkim olduğu ve maddi başarının önemli değer teşkil ettiği bir kültürde, insanın sevgi ilişkilerinin de eşya ve işgücü piyasasında egemen olan aynı değiş-tokuş yapısına sahip olmasına şaşırmak için pek az neden var.

Sevgi konusunda öğrenilecek hiçbir şey olmadığı sanısına yol açan üçüncü bir hata da baştaki "âşık olma" deneyimiyle, kalıcı âşık "olma" durumu, ya da daha iyi bir deyişle âşık "kalma" durumu arasındaki kafa karışıklağıdır. Hepimizin olduğu gibi, birbirine yabancı olan iki insan birden aralarındaki duvarın yıkılmasına izin verdikleri ve kendilerini yakın, bir hissettikleri anda, bu birlik anı, yaşamdaki en çoşkulu en heyecanlı deneyimlerden birisi olur. Bu daha önce içine kapanmış, yalıtılmış, sevgisiz insanlar için çok daha harika ve mucizevidir. Bu ani yakınlaşmanın mucizesi, cinsel çekicilik ve birleşmeyle başlar, ya da birlikte oluşursa gerçekleşmesi çok daha kolaylaşır. Ne var ki bu tip bir sevgi doğası gereği sürekli değildir. İki insan birbirlerini daha iyi tanır, düşmanlıkları, hayal kırıklıkları, karşılıklı birbirinden sıkılmaları başlangıçtaki heyecandan arta kalan kırıntıları yok edene kadar yakınlıkları mucizevi yapısını giderek yitirir. Oysa başlangıçta tüm bunları bilmezler: Gerçekte bu delicesine sevdanın, bu birbirlerine "deli" olmanın başlangıçtaki yoğunluğunu, sevgilerinin yoğunluğunun bir kanıtı sanma yanılgısına düşerler, oysa bu sadece önceki yalnızlıklarının derecesini gösterir.

Bu tutum-hiçbir şeyin sevmekten daha kolay olmadığı tutumu- tersini gösteren karşı konulamaz delillere rağmen sevgi konusunda yaygın görüş olmaya devam ediyor. Sevgi kadar baş döndürücü umutlarla ve beklentilerle başlayan ve yine sevgi kadar değişmez bir şekilde başarısızlıkla sonuçlanan başka bir etkinlik veya girişim yok gibidir. Eğer bu durum bir

başka edimde söz konusu olsaydı, insanlar başarısızlıklarının nedenlerini bilmek ve nasıl daha iyi yapabileceklerini öğrenmek isterlerdi ya da o etkinlikten vazgeçerlerdi. Sevgi durumunda vazgeçmek mümkün olmadığından, öyle görülüyor ki sevgide başarısızlığın üstesinden gelmenin tek bir uygun yolu vardır: Bu başarısızlığın nedenlerini incelemek ve sevginin anlamını bulmaya çalışmak.

Atılacak ilk adım, tıpkı yaşamın bir sanat olması gibi, sevginin de bir sanat olduğunun farkına varmaktır; eğer nasıl sevileceğini öğrenmek istiyorsak, müzik, resim, marangozluk ya da tıp veya mühendislik gibi başka herhangi bir sanatı öğrenmek için nasıl bir yol izliyorsak aynı yolu izlememiz gerekir.

Herhangi bir sanatın öğrenilmesinde gerekli olan adımlar nelerdir?

Bir sanatı öğrenme süreci iki bölüme ayrılabilir: Biri, teoride ustalık; diğeri ise, pratikte ustalıktır. Şayet tıp sanatını öğrenmek istiyorsam, ilk önce insan bedeniyle ve çeşitli hastalıklarla ilgili unsurları öğrenmem gerekir. Tüm bu kuramsal bilgileri edinmem hekimlik sanatında ustalaştığım anlamına gelmez. Sadece çokça pratik yaptıktan sonra, teorik bilgimin sonuçları ile pratiklerimin sonuçları bir bütün içinde birleştiği zaman-bir sanatta ustalaşmanın özü olan sezgilerimle-bu sanatta ustalaşmış olacağım. Fakat teori ve pratiğin yanı sıra bir sanatta başarılı olmak için gerekli üçüncü bir faktör daha vardır: Sanatta ustalaşma temel amaç olmalı, dünyada sanattan daha önemli başka hiçbir şey olmamalıdır. Bu, müzik, tıp veya marangozluk için olduğu kadar sevgi için de geçerlidir. Ve belki de kültürümüzdeki insanların açık başarısızlıklarına rağmen niçin bu kadar ender olarak bu sanatı öğrenmeye çalıştığı sorusunun cevabı burada yatmaktadır; derinlerde yatan sevgi özlemine rağmen hemen hemen her şeyin sevgiden daha önemli

olduğu sanılır. Başarı, prestij, para, güç; neredeyse tüm enerjimizi bu amaçlara nasıl erişileceğini öğrenmeye harcarız.

Acaba bu, sadece, kişinin para veya prestij kazanmasına yarayacak şeylerin öğrenilmeye değer bulunması ve "sadece" ruha faydası olan, fakat çağdaş anlamda yararsız olan sevginin uğruna fazla çaba harcama hakkına sahip olmadığımız bir lüks sanılmasından mı kaynaklanmaktadır? Bunun nedeni ne olursa olsun, tartışmanın devamında sevme sanatı, daha önce belirtilen bölümler anlamında ele alınacaktır: Önce sevgi teorisini tartışacağım-ki bu da kitabın büyük bir bölümünü kapsayacak; ve ikinci olarak da sevgi pratiğini tartışacağım-bu konuda da, diğer alanlarda olduğu gibi pratik hakkında çok az şey "söylenebilir."

SEVGİ TEORİSİ
II

I. SEVGİ: İNSANIN VAROLUŞ SORUSUNA CEVAP

Her sevgi teorisi, belli bir insan teorisiyle, insanın varoluşu teorisiyle başlamak zorundadır. Hayvanlarda sevgiyi ya da sevginin eşdeğerini bulsak bile, hayvanlar arasındaki bu bağlanma, temelde içgüdüsel donanımlarının bir parçasıdır; bu içgüdüsel donanımın sadece kalıntılarının insanda işlediği gözlenebilir. İnsanın varoluşunun temelindeki gerçek; hayvanlar aleminden, içgüdüsel adaptasyondan sıyrılmış ve -hiçbir zaman kopmuş olmasa da- doğayı aşmış olmasıdır. O doğanın bir parçasıdır ve buna rağmen bir kere kopmuştur doğadan, ona dönemez. Bir kez cennetten-başlangıçtaki doğayla bir olma durumundan-kovulmuştur, geri dönmeye çalışırsa melekler alev saçan kılıçlarıyla keser yolunu. İnsan ancak aklını geliştirerek, bir daha geri gelmemek üzere yitirdiği insanlık öncesi

uyumun yerine, insana özgü yeni bir uyum bularak ilerleyebilir.

İnsan -gerek birey gerek insan soyu anlamında-, doğmakla içgüdüler kadar belirli olan bir durumdan çıkıp, belirsiz, kesin olmayan ve açık bir duruma atılmıştır. Sadece geçmişte ve sonunda ölüm olduğundan sadece gelecekte kesinlik vardır.

İnsan akılla ödüllendirilmiştir. O, *kendinin farkında olan yaşamdır;* kendisinin, hemcinslerinin, geçmişinin ve geleceğimin olasılıklarının farkındadır. Ayrı bir varlık olarak bu kendi kendinin farkındalığı; kısa yaşam aralığının farkındalığı; iradesi dışında doğduğu ve iradesine rağmen öleceği gerçeği; sevdiklerinden önce veya sevdiklerinin ondan önce öleceğinin farkındalığı; kendi yalnızlığının ve ayrılığının farkındalığı; doğal ve toplumsal güçlerin karşısındaki çaresizliğinin farkındalığı. Tüm bunlar onun bölünmüş, ayrı varoluşunu dayanılamaz bir hapishaneye çevirir. Bu hapishaneden kurtulup dışa yönelmediği, kendini şu veya bu şekilde insanlarla dış dünyayla bütünleştiremediği takdirde delirecektir.

Ayrılık deneyimi kaygı yaratır; gerçekten de bu, her türlü kaygının kaynağıdır. Ayrı olmak demek insanca güçlerimi kullanma kapasitesinden kopmam demektir. Dolayısıyla ayrı olmak demek çaresiz olmak, dünyayı-eşyaları ve insanları-aktif bir şekilde kavrayamamak demektir; ben karşı koyamadan dünya bana saldırabilir demektir. Bundan dolayı ayrılık, şiddetli kaygıların kaynağıdır. Ayrı olmadaki suçluluk ve utanç deneyimi İncil'de Adem ile Havva öyküsünde anlatılmaktadır. Adem ve Havva "iyi ve kötünün bilgi ağacından" yiyip, başkaldırdıktan sonra (başkaldırma özgürlüğü olmadıkça iyi ve kötü diye bir şey olmaz), başlangıçta doğayla aralarında bulunan hayvanca uyumdan silkinip insan olduktan, bir başka deyişle insan olarak doğduktan sonra, "çıplak olduklarını" gör-

düler ve "utandılar." Bu kadar eski ve ilkel bir mitin, 19. yüzyılın aşırı bağnaz ahlakını görüntülediğini ve hikayenin bize ifade etmek istediği önemli noktanın, cinsel organlarının görünmesinden duyulan utanç olduğunu varsayabilir miyiz? Bu biraz zor, hikayeyi böyle Viktorya dönemi ruhuyla anlarsak, hikayenin anlattığı şu temel noktayı kaçırırız: Erkek ve kadın kendilerinin ve birbirlerinin farkına vardıktan sonra, ayrı olduklarının ve farklı cinslere ait olduklarını göz önünde bulundurarak farklılıklarının da farkına varırlır. Ancak ayrılıklarının farkına varmalarına karşın, birbirlerine yabancı kalmaya devam ettiler, çünkü henüz birbirlerini sevmeyi öğrenmemişlerdi (Adem'in, Havva'yı savunmak yerine onu suçlayarak kendini savunması gerçeği, buna açıklık kazandırır). *Sevgiyle yeniden birleşme olmaksızın insanın ayrılığının farkına varması, utancın kaynağıdır. Bu aynı zamanda suçluluğun ve kaygının da kaynağıdır.*

Öyleyse, insanın en derin ihtiyacı, ayrılığının üstesinden gelme, yalnızlığının hapishanesinden kurtulma ihtiyacıdır. Bu amaca ulaşmada *kesin* bir başarısızlık *delilik* anlamına gelir, çünkü tam bir tecrit paniğinin üstesinden gelmek ancak dış dünyadan böylesine köklü bir çekilmeyle mümkün olur. Sonunda ayrılık duygusu ortadan kalkar, çünkü kişinin ayrı düştüğü dış dünya yok olmuştur.

İnsan, her çağ ve uygarlıkta, tek ve aynı sorunun çözümü ile karşı karşıyadır: Ayrılığın üstesinden nasıl geleceği, nasıl birliğe ulaşacağı, kişinin kendi bireysel yaşamının üstesinden gelip nasıl bütünü bulacağı sorunu... Sorun, mağarada yaşayan ilkel insan, sürülerini güden göçebe, Mısırlı köylü, Fenikeli tacir, Romalı asker, ortaçağ rahibi, Japon samurayı, çağdaş memur ve fabrika işçisi için hep aynıdır. Sorun aynıdır, çünkü aynı yerden kaynaklanmaktadır: İnsanın durumundan, insanın

varoluş şartlarından cevap farklılıklar gösterir. Soruna, hayvanlara tapınmakla, insan kurban etmeyle veya askeri fetihlerle, lüks düşkünlüğüyle, dünyevi zevklerden el çekmeyle, saplantılı bir şekilde çalışmayla, sanatsal yaratımla, Tanrı sevgisiyle ve insan sevgisiyle cevap verilebilir. Bu kadar çok cevap bulunduğu halde- ki bunların yazımı insanlık tarihidir- bunlar yine de sayılamıyacak kadar çok değildirler. Tersine, kişi, özden çok yüzeye bağlı küçük farkları gözardı ederse, verilen çözüm sayısının sınırlı olduğunu ve bunların da insanın ancak içinde yaşadığı çeşitli kültürler temelinde verebildiğini farkedecektir. Din ve felsefe tarihi, bu cevapların çeşitliliğinin ve sayısının sınırlı oluşunun tarihidir.

Çözümler bir ölçüye kadar kişinin ulaştığı birey olma derecesine bağlıdır. Bebeğin benlik dulgusu çok az gelişmiştir; o hâlâ kendisini annesiyle bir hisseder, anne varolduğu sürece hiçbir ayrılık duygusu hissetmez. Bebeğin yalnızlık duygusu, annesinin fiziksel varlığı, göğüsleri, teniyle giderilir. Çocuk, ayrılık ve bireysellik duygusunu geliştirdiği ölçüde, annenin fiziksel varlığı artık yetersiz kalır ve başka yollardan bu ayrılığın üstesinden gelme ihtiyacı ortaya çıkar.

Benzer biçimde, insan soyu da bebekliğinde kendini hâlâ doğayla bir hisseder. Toprak, hayvanlar, bitkiler hâlâ insanın dünyasıdır. Kendini hayvanlarla özdeşleştirir ve bu, hayvan maskeleri takma ve totem hayvanlarına veya hayvan tanrılara tapınmada ifadesini bulur. Ama insan soyu bu ilkel bağlardan kurtuldukça, kendini doğal dünyadan daha da ayırır ve ayrılıktan kurtulmanın yeni yollarını bulma ihtiyacı giderek artar.

Bu amaca ulaşmanın bir yolu, her türden *esrikçe durumlarda* yatmaktadır. Bunlar, bazen insanın uyuşturucular yardımıyla yarattığı trans biçimleri olabilir. Birçok ilkel kabile ayinleri bu tür çözümün canlı örneklerini oluşturur. Geçici bir

serime durumu boyunca dış dünya ve dış dünyayla birlikte ayrı olma duygusu da kaybolur. Törenler topluca yapıldığından, bu çözümü daha da etkili kılan grup içinde erime deneyimi de sonuca eklenir. Bu esrikçe çözümle yakından ilintili olan ve çoklukla bununla bütünleşen bir şey de cinsel deneyimdir. Cinsel orgazm, transla ya da belli uyuşturucuların etkisiyle yaratılan duruma benzer bir durum yaratılabilir. Toplu seks ayinlerinin çılgınca eğlenceleri, birçok ilkel törenin bir parçasıydı. Öyle gözüküyor ki esrikçe bir deneyimden sonra, insan fazla acı çekmeden ayrılık duygusundan bir süre uzak kalabilmektedir. Kaygı gerilimi yavaş yavaş artar ve daha sonra törenin tekrarlanamasıyla tekrar diner.

Bu esrikçe durumlar kabilede topluca yapıldığı sürece kaygı ya da suç yaratmazlar. Bu şekilde hareket etmek doğru, hatta erdemlidir, çünkü herkesin paylaştığı, büyücü hekimlerin veya rahiplerin onaylayıp istediği bir şeydir; bu nedenle suçluluk duymak veya utanmak için hiçbir neden yoktur. Bu ortak uygulamaları geride bırakan bir kültürde bir insanın bu çözümü seçmesi halinde durum çok farklı olacaktır. Alkol ve uyuşturucu bağımlılığı, bireyin esrikçe olmayan bir kültürde seçtiği yöntemlerdir. Toplumsal olarak örnek alınan çözüme katılanların tersine, bu tür bireyler suçluluk ve pişmanlık duygusuyla kıvranırlar. Alkol veya uyuşturucuya sığınarak ayrılıktan kurtulmayı deneyenler, esrikçe deneyim bittikten sonra ayrılık duyguları çok daha ağırlaştığından, aynı şeylere daha sık ve daha yoğun bir şekilde başvurmaya itilirler. Bundan biraz farklı olan bir çözüm de cinsel esrikliğe sığınmaktır. Bir ölçüye kadar bu ayrılığın üstesinden gelmenin doğal, normal bir biçimi ve yalıtım sorununun kısmi bir cevabıdır. Fakat ayrılık duygusunun başka yollarla hafiflemediği birçok bireyde cinsel orgazm arayışı, alkolizm ve uyuşturucu bağımlılığından pek farklı ol-

mayan bir işlev üstlenir. Orgazm, ayrılığın yarattığı kaygıdan kaçmaya yönelik umutsuz bir uğraş olur ve daha çok artan bir ayrılık duygusuyla sonuçlanır, çünkü sevgisiz cinsel ilişki, geçici bir süre dışında, iki insan arasındaki uçurumu kapatmaz.

Bütün esrikçe birleşme türlerinin üç tipik özelliği vardır: Bunlar yoğundur, hatta şiddetlidir; kişiliğin tamamında, ruh *ve* bedende yer bulur geçici ve periyodiktir. Geçmişte ve günümüzde insanlar tarafından en sık başvurulan çözüm olan birleşme biçimleri için tam tersi geçerlidir: birleşme, topluluğun gelenekleriyle eylemleriyle ve inançlarıyla ona *uygunluk* temeline dayanır. Burada, tekrar, önemli bir gelişme buluruz.

İlkel bir toplumda grup küçüktür; kanı ve toprağı ortak olan kişilerden oluşur. Kültürün gelişmesiyle birlikte grup da büyüdü; bir *polis*'in* yurttaşı, büyük bir devletin vatandaşı, bir kilisenin mensubu olur. Yoksul Romalı bile gurur duyuyordu, çünkü *"civis romarus sum"*** diye biliyordu, Roma ve İmparatorluk onun ailesi, evi, dünyasıydı. Çağdaş Batı toplumunda da grup ile birleşme ayrılığın üstesinden gelmenin en yaygın yoludur. Bireysel özün büyük ölçüde ortadan kalktığı ve sürüye ait olmanın amaçlandığı bir birleşmedir bu. Eğer ben de diğer herkese benzesem, beni diğerlerinden farklı kılacak hiçbir duygu veya düşüncem olmazsa, geleneklere, giyime, görüşlere, grup yapısına uyarsam korunur; ürkütücü yalnızlık duygusundan kurtulurum. Diktatörlük sistemleri, bu konformizmi oluşturmak için korku ve terörü; demokratik ülkeler ise telkin ve propagandayı kullanır. Gerçekten de iki sistem arasında büyük bir fark vardır. Demokrasilerde konformist olmamak mümkündür ve gerçekte, tamamıyla olmayan şey de değildir. Tota-

* Eski Yunan'da şehir devleti (ç.n.).
** "Roma yurttaşıyım." (ç.n.).

liter sistemlerde ise, sadece birkaç olağanüstü kahramanın ve fedaînin boyun eğmeyi reddetmesi beklenir. Ancak bu farka rağmen, demokratik toplumlar daha karşı konulmaz bir konformizm gösterir. Sebep, birlik arayışına bir cevap bulmanın *zorunlu* olması gerçeğinde yatmaktadır ve şayet daha iyi başka bir yol bulunmazsa, sürüsel birlik konformizmi ağır basan tek yol olur. Eğer kişi ayrı düşmeme ihtiyacının derinliğini anlarsa, farklı olmanın, sürüden birkaç adım uzakta olmanın yarattığı korkunun gücünü de anlayabilir. Bazen, bu konformist olmama korkusu, konformist olmayanı tehdit edebilerek pratik tehlikeler korkusu olarak rasyonalize edilir. Fakat gerçekte insanlar, en azından Batı demokrasilerinde, uymaya *zorlandıklarından* daha büyük bir ölçüde uyum göstermeyi *istemektedir*.

İnsanların çoğu, uyma gereksinimlerinin farkında bile değildir. Bu insanlar, kendi düşüncelerini ve eğilimlerini izledikleri, bireyci oldukları, kendi düşünmeleri sonucu olarak fikirlerine ulaştıkları -ve kendi görüşlerinin çoğunluğunkiyle aynı olmasının sadece bir rastlantı olduğu- yanılsamasıyla yaşar. Herkesle fikir birliği, "onların" düşüncelerinin doğruluğunun kanıtlamasına hizmet eder. Bir parça bireysellik duygusuna hâlâ ihtiyaç duyulduğundan bu ihtiyaç da önemsiz farklarla doyurulur: Çantanın veya gömleğin üzerine işlenen ismin baş harfleri, veznedarın önündeki isim levhası, Cumhuriyetçi Parti'ye karşı Demokrat Parti'nin üyesi olmak, Elk'ler yerine Shriner'lere ait olmak, bireysel farklılıkların ifadesi olur. Reklamlardaki "bu farklıdır" sloganı gerçekte geriye pek azı kalmış bu acıklı farklı olma isteğinin göstergesidir.

Farklılıkların elenmesine yönelik artan bu eğilim, ileri sanayi toplumlarında gelişmekte olan eşitlik kavramı ve pratiğiyle yakından ilgilidir. Dinsel bağlamda eşitlik, herkesin

Tanrı'nın çocukları olduğu, aynı insan-ilahi özü paylaştığı ve herkesin bir olduğu anlamına geliyordu. Bu aynı zamanda insanlar arasındaki büyük farklılıkların saygıyla karşılanması gerektiği, hepimizin bir olduğunun doğru olmasına karşın her birimizin kendi başına eşsiz bir varlık ve bir kozmos olduğunun da doğru olduğu anlamına geliyordu. Bireyin eşsizliği inancı Talmudik şu örnek cümlede ifade edilmektedir: "Her kim ki bir hayat kurtarırsa, tüm dünyayı kurtarmış olur; her kim bir hayatı yok ederse dünyayı yok etmiş olur."

Bireyselliğin gelişmesinin bir koşulu olarak eşitlik ayrıca Batı Aydınlanma felsefesindeki kavramın da anlamıydı. Bu, hiç kimsenin bir başkasının amaçları için bir araç olmaması gerektiği (Bunu en açık formüle eden Kant olmuştur.) anlamına geliyordu. Bütün insanlar birbirleri için amaç, sadece amaç oldukları sürece eşitlik vardır, araç oldukları zaman değil. Aydınlanma düşüncelerinden sonra çeşitli ekollerden sosyalist düşünürler de eşitliği; sömürünün, ister zalimce ister "insanca" olsun insanın insan tarafından kullanılmasının kaldırılması olarak tanımlamıştır.

Çağdaş kapitalist toplumda eşitliğin anlamı değişikliğe uğramıştır. Eşitlikle kastedilen, bireyselliğini yitirmiş insanların, otomatların eşitliğidir. *Bugün eşitlik "birlik"den çok "aynılık" anlamına gelir.* Bu, aynı işlerde çalışan, aynı eğlencelere sahip olan, aynı gazeteleri okuyan, aynı duyguları ve görüşleri olan insanların, soyutlamaların aynılığıdır. Buna göre, kadın eşitliğinde olduğu gibi, genellikle ilerlememizin işareti olarak övülen bazı başarılara kuşkuyla bakmak gerekiyor. Kadınların eşitliğine karşı konuşmadığımı belirtmem gereksiz; ama bu eşitlik eğiliminin olumlu yanlarının insanı aldatmaması gerekir. Bu, farklılıkları ortadan kaldırmaya yönelik eğilimin bir parçasıdır. Eşitliğin bedeli işte budur. Kadınlar eşittirler, çünkü artık farklı değillerdir. Aydınlanma felsefesinin önermesi olan,

l'âme m'a pas de sexe, * genel pratik olmuştur. Cinsler arasındaki kutuplaşma ve bu kutuplaşmaya dayanan erotik sevgi de ortadan kalkmaktadır. Erkek ve kadın, karşıt kutuplu *eşitler* değil, *aynı* olmaktadır. Çağdaş toplum, bu bireyleşmemiş eşitlik görüşünü savunmaktadır; çünkü sürtüşmesiz, uyumlu bir kitle yığınında işleyişi sağlamak için, her biri diğerinin aynı olan, hepsi aynı komutlara boyun eğen, ama her biri kendi arzularına göre hareket ettiğine inanan insan atomlara ihtiyaç duyar. Nasıl ki çağdaş seri üretim ticari mallarda standardizasyonu gerektiriyorsa, sosyal süreç de insanın standardizasyonunu gerektirir ve bu standardizasyon "eşitlik" olarak adlandırılır.

Konformizmin sağladığı birlik yoğun ve şiddetli değildir; sakindir, rutin bir zorlamayla gerçekleşir ve bu nedenle genelde ayrılık kaygısını dindirmeye yetmez. Çağdaş Batı toplumundaki alkolizm, uyuşturucu madde bağımlılığı, zorlayıcı seksüelizm ve intihar olaylarının sıklığı, bu sürüye uyumdaki başarısızlığın nispi belirtileridir. Dahası, bu çözüm temelde bedenle değil zihinle ilgilidir ve bu nedenle esrikçe çözümlere kıyasla çok yetersizdir. Sürüye uymanın tek bir avantajı vardır; o da zaman zaman tekrarlanmayıp, kalıcı olmasıdır. Birey, konformist yapıyla üç veya dört yaşında tanışır ve o andan itibaren sürüyle temasını hiç kaybetmez. Hatta son büyük toplumsal ilişkisi olarak beklediği cenaze töreni bile, yapıya tam bir uyum gösterir.

Ayrılıktan doğan kaygıyı azaltmanın bir yolu olarak konformizme ilaveten, çağdaş yaşamdaki bir başka etkenin daha ele alınması gerekir: İş rutiniyle haz rutininin rolü. İnsan, bir "dokuz-beşçi" olur, iş gücünün veya memurlardan ve idarecilerden oluşan bürokrasi gücünün bir parçasıdır. Çok az inisiyatife sahiptir, görevleri kurum tarafından önceden belirlen-

* Ruhun cinsiyeti yoktur. (ç.n.)

miştir; hatta basamağın üstündekilerle altındakiler arasında çok az bir fark vardır. Hepsi de kurumun bütün bünyesinde önceden belirlenen görevleri, önceden belirlenen bir hızda ve önceden belirlenen bir tarzda yerine getirir. Duygular bile önceden belirlenmiştir: Sevimlilik, tolerans, güvenilirlik, hırs ve sürtüşme olmaksızın herkesle iyi geçinme becerisi. Eğlence de bu denli zorlayıcı bir yolla olmasa bile, benzer şekilde düzenlenmiştir. Okunacak kitaplar, kitap kulüplerince; sinemalar, filmcilerle ve tiyatro sahiplerince seçilir ve bunlar için reklam parası ödenir. Dinlenme de tek tiptir: Arabayla pazar gezintisi, televizyon vakti, kâğıt oynu, partiler. Doğumdan ölüme, pazartesiden pazartesiye, sabahtan akşama tüm etkinlikler rutin ve prefabriktir. Bu rutin ağa yakalanan kişi, bir insan olduğunu; eşsiz bir birey, umutlarıyla ve düş kırıklarıyla, hüznü ve korkusuyla, sevgi özlemiyle, hiçlik ve ayrılık korkusuyla yaşamak için sadece bir şansı olan bir insan olduğunu unutmasın da ne yapsın?

Birliğe ulaşmanın üçüncü bir yolu da, sanatçı veya zanaatçı olsun, *yaratıcı etkinlikte* yatar. Herhangi bir yaratıcı çalışmada yaratan kişi, kendini, kendi dışındaki dünyayı temsil eden malzemesiyle bütünleştirir. İster masa yapan bir marangoz ya da elmas işleyen bir kuyumcu olsun, ister mısırını yetiştiren bir köylü ya da resmini boyayan ressam olsun, her türlü yaratıcı çalışmada çalışan ve nesnesi bir olur. İnsan, yaratma sürecinde kendini dünyayla bütünleştirir. Ne var ki bu sadece üretken işlerde, planlayanın, üretenin ve sonucu görenin *ben* olduğu bir çalışma için geçerlidir. Bir memurun, sonu gelmez bir kayışa* bağlı çalışan işçinin çağdaş çalışma sürecinde, işin bu birleştirici özelliğinden geriye pek bir şey kalmamıştır. İşçi, makinenin veya bürokratik mekanizmanın bir uzantısı olur. O, kendisi ol-

* Otomatlaştırılan çalışma sürecini kelimenin özgün kullanımına bağlı kalmak için "kayış" olarak çevirmeyi uygun buldum. (ç.n.)

maktan çıkmıştır, çünkü konformizmden başka hiçbir birleşme yoktur burda.

Üretken çalışmayla erişilen birlik, bireylerarası bir birleşme değildir; esrikçe kaynaşmayla erişilen birlik geçicidir; konformizmle erişilen birlik ise sadece sahte bir birliktir. Bu nedenle bunlar varoluş sorununa sadece kısmî çözümler getirir. Tam çözüm, bireylerarası birlikteki başarıda, bir başka insanla *sevgi* içinde kaynaşmada yatmaktadır.

Bu bireylerarası kaynaşma arzusu, insandaki en güçlü uğraştır. Bu, en temel tutkudur, insan ırkını, klanı, aileyi, toplumu bir arada tutan güçtür. Buna erişmeyi başaramamak, delilik veya yıkım-öz yıkım ya da başkalarının yıkımı-anlamına gelir. Sevgi olmadan insanlık bir gün için bile varolamaz. Buna rağmen, bireylerarası birleşmeye "sevgi" dersek, kendimizi ciddi bir güçlüğün içinde buluruz. Kaynaşma farklı yollardan sağlanabilir ve bu farklar, çeşitli sevgi türlerinde ortak olan şeyden daha az önemli değildir. Tüm bunlar sevgi olarak adlandırılabilir mi? Yoksa "sevgi" kelimesini sadece özel bir tür birleşme için, Batı ve Doğu tarihinin son dört bin yılında ortaya çıkan bütün büyük hümanist dini ve felsefi sistemlerde ideal erdem olarak değerlendirilen bir birleşme için mi saklayacağız?

Bütün semantik güçlüklerde olduğu gibi, cevap sadece keyfi olacaktır. Önemli olan, sevgiden söz ederken ne tür bir birleşmeden söz ettiğimizi biliyor olmamızdır. Sevgiyi, varoluş sorununa olgunlaşmış bir çözüm olarak mı, yoksa *sembiotik birlik* diye adlandırılabilecek sevginin olgunlaşmamış biçimleri olarak mı ifade ediyoruz? Devam eden sayfalarda sevgiyi sadece ilk anlamıyla ele alacağım. "Sevgi" tartışmasına ise, ikincisinden başlayacağım.

Sembiotik birlik, gebe anne ile dölütü arasındaki ilişkide biyolojik şekliyle vardır. İki kişidirler, yine de birdirler. "Bir-

likte" yaşarlar (sym-biosis), birbirlerine ihtiyaç duyarlar. Cenin annenin bir parçasıdır, ihtiyaç duyduğu her şeyi ondan alır; anne onun dünyasıdır adeta; onu besler, korur, ama aynı zamanda annenin kendi yaşamı da onunla yoğunluk kazanır. *Ruhsal* sembiotik birlikte iki beden birbirinden bağımsızdır, ama aynı tür ilişki psikolojik olarak hayat bulur.

Sembiotik birliğin *pasif* biçimi boyun eğmedir ya da klinik bir terim kullanacak olursak *mazoşizm*dir. Mazoşist kişi, kendini, onu yöneten, yönlendiren, koruyan, sanki onun yaşamı ve oksijeni olan bir insanın parçası yaparak, o dayanılmaz yalıtım ve ayrılık duygularından kaçar. İster tanrı ister insan olsun boyun eğdiği şeyin gücünü abartır, o her şeydir, "ben" hiçbir şeydir, onun parçası olmaktan öte bir değeri yoktur. Bir parça olarak, ben, büyüklüğün, gücün, kesinliğin parçasıdır. Mazoşist kişi kararlar almak, riske atılmak zorunda değildir; asla yalnız değildir, fakat bağımsız da değildir; bütünlüğü yoktur, henüz tam olarak doğmamıştır. Dini bağlamda tapınma nesnesine put denir; mazoşistik bir sevgi ilişkisinin sekuler bağlamında temel mekanizma -yani puta tapma mekanizması- aynıdır. Mazoşistik ilişki fiziksel, cinsel arzularla uyuşabilir; bu durum, kişinin sadece ruhuyla değil, bedeniyle de katıldığı bir boyun eğmedir. Kadere, hastalığa, ritmik müziğe, uyuşturucuların yarattığı veya hipnotik trans altında yaşanan esrikçe duruma mazoşistçe boyun eğilebilir; bütün bu örneklerde kişi kendi bütünlüğünü reddeder, kendisini, kendi dışındaki bir şeyin ya da birisinin aracı haline getirir. Yaşama sorununu üretken aktiviteyle çözme gereksinimi duymaz.

Sembiotik kaynaşmanın *aktif* biçimi hükmetmedir ya da mazoşizme tekabül eden psikoloji terimini kullanacak olursak *sadizm*dir. Sadist kişi, başka bir insanı kendisinin bir parçası yaparak kendi yalnızlığından ve tutsaklık duygusundan kaçmak

ister. Kendisine tapan başka bir insanla birleşerek kendisini abartır ve çoğaltır.

Sadist kişinin boyun eğene bağımlılığı kadar, mazoşist kişi de sadiste bağımlıdır; hiçbirisi bir diğeri olmadan yaşayamaz. Tek fark, sadist kişinin emir vermesi, sömürmesi, yaralaması, aşağılaması, buna karşılık mazoşist kişinin emir alması, sömürülmesi, yaralanması, aşağılanmasıdır. Realist anlamda bu önemli bir farktır; daha derin duygusal bir anlamda ise aradaki fark, ortak yanları kadar büyük değildir: İkisinin de ortak yanı, bütünleşmeden kaynaşmadır. Şayet bu anlaşılırsa, genellikle kişinin farklı nesnelere karşı aynı anda hem sadistik hem de mazoşistik bir tarzda tepki verdiğini görmek şaşırtıcı olmaz. Hitler, insanlara karşı temelde sadistçe tepkiler vermiştir, ancak kadere, tarihe, doğanın "üstün gücüne" tepkisi mazoşistçedir. Sonu da -genel yıkım içinde intihar- başarı rüyası, her şeye hükmetme isteği kadar tipiktir.[1]

Sembiotik birliğin tersine *olgun sevgi, kişinin kendi bütünlüğünü, bireyselliğini koruma şartıyla birleşmedir. Sevgi insanın içindeki aktif güçtür;* kişiyi diğer insanlardan ayıran duvarları yıkan, onu diğerleriyle birleştiren bir güç. Sevgi kişinin soyutlanma ve ayrılık duygusunun üstesinden gelmesini sağlar, kendisi olmasına, bütünlüğünü yitirmemesine yol açar. Sevgide, iki varlığın bir olması, buna rağmen iki kalması gibi bir paradoks yaşanır.

Sevginin bir aktivite olduğunu söylersek, "aktivite" kelimesinin belirsiz anlamında yatan güçlükle karşılaşırız. "Aktivite" kelimesinin çağdaş kullanımı, genel olarak varolan durumda enerji harcayarak bir değişiklik yapma eylemini içermektedir. Bu nedenle bir insan iş yaparsa, tıp okur, fabri-

1 Sadizm ve mazoşizme ilişkin daha fazla bilgi için bkz. E. Fromm, Özgürlükten Kaçış.

kada çalışır, masa yapar ya da sporla uğraşırsa aktif (etken) sayılabilir. Bütün bu aktivitelerde ortak olan şey, hepsinin de dışsal bir hedefe yönelmiş olmasıdır. Dikkate *alınmayan* şey, aktivitenin *motivasyonudur*. Örneğin derin bir güvensizlik ve yalnızlık duygusu içinde sürekli çalışmaya itilen bir insanı ya da hırsın veya parasal açgözlülüğün sürüklediği başka bir insanı ele alın. Bütün bu durumlarda kişi bir tutkunun kölesidir ve aktifliği gerçekte "pasifliktir" çünkü itilmektedir; "aktör" değil, maruz kalan, ıstırap çekendir. Diğer yandan, kendini ve dünyayla birliğini yaşamanın dışında hiçbir amaç veya hedef olmaksızın sessizce oturup düşünen kişi "pasif" sayılır, çünkü bir şey yapmamaktadır. Gerçekte bu yoğunlaşmış meditasyon en yüksek aktivitedir; bu, ruhun aktivitesidir ve sadece içsel özgürlük ve bağımsızlık durumlarında mümkündür. Çağdaş aktivite kavramı, dışsal amaçlara ulaşmak için enerji kullanılmasına dayanır; diğer aktivite kavramı ise dışsal bir değişiklik yaratıp yaratmadığına bakılmaksızın kalıtsal güçlerin kullanılmasına dayanır. Bu son aktivite kavramını en net tanımlayan Spinoza olmuştur. Spinoza, aktif ve pasif duygularla, "eylemler" ve "tutkular" arasında ayrım yapar. Aktif bir duygu tatbikinde insan özgürdür, duygusunun efendisidir; pasif bir duygu tatbikinde ise insan sürüklenmektedir, kendisinin bile fark edemediği bir motivasyonun objesidir. Bu nedenle Spinoza erdem ile gücün bir ve aynı olduğu sonucuna varır.[1] Kıskançlık, haset, hırs ve her türlü açgözlülük tutkusudur; sevgi eylemdir, bir zorunluluk sonucu değil sadece özgürlük içinde uygulanabilen insan gücünün pratiğidir.

Sevgi pasif bir duygu değil, bir aktivitedir; bir şeye "kapılmak" değil, bir şeyin "içinde olmaktır". En genel biçimiyle

1 Spinoza, *Ethics* IV. Def. 8.

sevginin aktif karakteri şöyle tanımlanabilir: Sevgi almak değil, öncelikle *vermektir*.

Vermek nedir? Bu sorunun yanıtı basit gibi gözükse de, gerçekte belirsizliklerle ve zorluklarla doludur. En yaygın yanılgı, vermenin bir şeyden "vazgeçmek", bir şeyden yoksun kalmak, kendini feda etmek olarak anlaşılmasıdır. Karakteri alıcı, sömürücü ya da istifçi yönelimin ötesinde gelişemeyen kişi verme edimini bu şekilde anlar. Pazarlamacı karakter, vermeye isteklidir, fakat sadece bir şey alma karşılığında; onun için bir şey almadan vermek aldatılmaktır.[1] Esas alışkanlığı üretken olmayan insanlar, vermenin bir yoksullaştırma olduğuna inanır. Bundan dolayı bu tip insanların çoğu vermeyi reddeder. Bazıları bir fedakârlık anlamında vermeyi bir tür erdeme dönüştürür. Kişi *verebilmelidir*, çünkü vermek acı çekmektir; vermenin erdemi, fedakârlığı kabul etme ediminde yatmaktadır. Onlar için vermenin almaktan daha iyi olduğu normu, sevinci yaşamaktansa yoksunluğun acısını yaşamanın daha iyi olduğu anlamına gelir.

Üretken kişilik için vermek tamamıyla farklı bir anlama sahiptir. Vermek, gücün en yüksek ifadesidir. Verme edimiyle, kendi gücümü, zenginliğimi, kudretimi yaşarım. Bu artan canlılık ve güç yaşantısı içimi neşeyle doldurmaktadır. Kendimi taşan, harcayan, canlı ve bundan ötürü neşeli biri olarak yaşarım.[2] Vermek almaktan daha neşelidir. Bu, beni yoksullaştırdığı için böyle değildir, verme eyleminde canlılığımın gücü yattığı için böyledir.

Çeşitli spesifik fenomenlere uygulayarak bu ilkenin geçerliliğini görmek zor değildir. En temel örnek cinsel alanda gö-

1 Bu kişilik yönelimlerine ilişkin ayrıntılı bir tartışma için bkz., *Man for Himself*. E. Fromm.

2 Spinoza tarafından verilen *neşe* tanımıyla kıyaslayın.

rülür. Erkek cinsel işlevinin doruğu, verme ediminde yatar; erkek kendini, cinsel organını kadına verir. Orgazm anında ise ona spermini verir. Eğer güçlüyse vermekten kendini alamaz. Veremiyorsa eğer, güçsüzdür. Kadın için durum, biraz daha karışık olmasına rağmen farklı değildir. O da kendini verir; dişilik merkezine kapıları açar; alma edimi içinde vermektedir. Bu verme kapasitesinden yoksunsa, sadece alabiliyorsa frijittir. Kadında verme edimi, âşık olma işleviyle değil de, anne olma işlevinde tekrarlanır. İçinde büyüyen çocuğa kendini verir. Bebeğe sütünü, bedeninin sıcaklığını verir. Verememek acı olurdu.

Maddi şeyler alanında vermek zengin olmak anlamına gelmektedir. Çok şeye *sahip* olan değil, çok *veren* zengindir. Bir şeyler kaybetmekten korkan istifçi, ne kadar şeye sahip olursa olsun, ruhsal anlamda yoksuldur, bitmiştir. Kendinden verebilen kişi zengindir. Kendini, başkalarına verebilen birisi olarak görür. Sadece yaşamak için gerekli olanın dışında hiçbir şeyi olmayan kişi maddi şeyler verme ediminden haz alamaz. Ancak gündelik yaşamda kişinin asgari gereksinimler olarak değerlendirdiği şeyler, mevcut servetine olduğu kadar karakterine de bağlıdır. Yoksulların zenginlerden daha çok vermeye istekli olduğu çok iyi bilinmektedir. Bununla birlikte belli bir noktanın altındaki yoksulluk vermeyi imkânsızlaştırabilir. Bu durum, sadece doğrudan neden olduğu acılardan ötürü değil, yoksulu verme sevincinden mahrum etmesinden ötürü de alçaltıcıdır.

En önemli verme alana, maddi şeyler alanı değildir, insana özgü şeyler alanıdır. Kişi bir başkasına ne verir? Kendinden verir, sahip olduğu en değerli şeyinden, hayatından verir. Bu mutlaka başkası için hayatını feda etmesi anlamına gelmez; ama içinde canlı olan şeyleri vermesi anlamına gelir. Neşesini, ilgisini, anlayışını, bilgisini, mizahını, üzüntüsünü verir ve

bütün bunlar da onun içinde canlı olanın ifadeleridir, göstergeleridir. Böylece yaşamından bir şeyler verdikçe, karşısındaki kişiyi zenginleştirir, kendi içindeki yaşama duygusunu zenginleştirerek karşısındakinin yaşama duygusunu da zenginleştirir. Almak için vermez; vermenin kendisi eşsiz bir neşedir. Ama verirken, karşısındaki insanın yaşamına bir şeyler katmaktan kendini alamaz ve getirdiği bu şey ona geri döner; dürüstçe verdiği için, ona geri verilen şeyi almamazlık edemez. Vermek, karşıdaki insanı da verici yapar ve her ikisi yaşamlarına getirdikleri bu şeyin sevincini paylaşır. Verme ediminde bir şey doğar ve bu şeyin kuşattığı iki insan, kendileri için doğmuş bu yaşamdan hoşnuttur. Özellikle sevgi açısından bu şu anlama gelir: sevgi, sevgi üreten bir güçtür, güçsüzlük sevgi üretememektedir. Bu düşünce Marx tarafından çok güzel açıklanmıştır: "*İnsanı insan olarak* düşünün ve onun evrenle olan ilişkileri de insanca olsun, o zaman sevgiyi sadece sevgiyle, güveni güvenle vs. değiştirebilirsiniz. Sanattan zevk almak istiyorsanız, sanatsal açıdan eğitimli bir kişi olmanız gerekir; başka insanlar üzerinde etkili olmak istiyorsanız, onlar üzerinde gerçekten de kamçılayıcı ve geliştirici bir etkiniz olması gerekir. İnsanlarla ve doğayla olan her ilişkiniz, iradenizin nesnesi olan *gerçek, bireysel* yaşamınızın açık bir ifadesi olmalıdır. Sevgi uyandırmadan seviyorsanız, yani sevginiz bu haliyle sevgi üretmiyorsa, seven bir insan olarak *yaşamın bir dışavurumu* yoluyla kendinizi *sevilen bir insan* yapamıyorsanız, sevginiz güçsüzlüktür, bir talihsizliktir."[1] Ancak vermek sadece sevgide almak anlamına gelmez. Birbirlerine nesne olarak davranmamaları, samimi ve üretken bir şekilde birbirleriyle ilgili olmaları şartıyla,

1 "Nationalökonomie und Philosophie," 1844, Karl Marx'ın *Die Frühschriften* adlı eserinde yayımlanmıştır.

öğretmen öğrencilerinden bir şeyler öğrenir, seyirciler aktörü kamçılar, hasta psikanalistini iyileştirir.

Bir verme edimi olarak sevme yetisinin, kişinin karakter gelişimine bağlı olduğu gerçeğini vurgulamaya gerek yoktur. Bu, hakim olan bir üretken yönelim kazanılmasını gerektirir. Bu tür bir yönelimde kişi bağımlılığın, narsislik sonsuz gücünün, başkalarını sömürme veya istifleme tutkusunun üstesinden gelmiştir. Kendi amaçlarına ulaşmada kendi insanca güçlerine, cesaretine inanır ve bunlara güvenir. Bu niteliklerin eksikliği oranında kişi, kendinden vermekten ve bu nedenle sevmekten korkar.

Verme unsurunun dışında, sevginin aktif karakteri, her zaman için sevginin her türünde ortak olan belli temel unsurları kapsaması gerçeğinde açıklık kazanır: Bunlar *ilgi, sorumluluk, saygı* ve *bilgi*dir.

Sevginin ilgi içermesi, en açık biçimiyle annenin çocuğuna gösterdiği sevgide görülebilir. Anne bebeğin bakımıyla ilgilenmiyorsa, onu beslemeyi, yıkamayı, ona fiziksel rahatlık vermeyi ihmal ediyorsa, sevgisi için vereceği hiçbir teminat bizi etkilemez. Bizi, çocuğuna ilgi gösterirken gördüğümüz annenin sevgisi etkiler. Hayvanlara veya çiçeklere yönelik sevgi bile farklı değildir. *Sevgi, sevdiğimiz şeyin yaşamı ve gelişmesi için gösterdiğimiz aktif ilgidir.* Bu aktif ilginin bulunmadığı yerde sevgi de yoktur. Bu sevgi unsuru, Yunus'un kitabında çok güzel anlatılmıştır. Tanrı Yunus'tan, Ninova'ya gidip orada oturanlara kötü yoldan dönmedikleri takdirde cezalandırılacaklarını söylemesini buyurur. Yunus görevinden kaçar, çünkü Ninova halkının tövbe etmesinden ve Tanrı'nın onları bağışlamasından korkar. O, güçlü bir nizam ve kanun duygusu olan sevgisiz bir adamdır. Ne var ki kaçarken kendini bir balinanın karnında bulur. Burada sevgisizliğinin ve dayanışma

duygusundan yoksunluğun, onu sürüklediği soyutlanma ve hapsolma durumu simgelenmektedir. Tanrı onu kurtarır ve Yunus Ninova'ya gider. Tanrı'nın kendisine söylediklerini onlara iletir ve korktuğu şey başına gelir. Ninova halkı günahları için tövbe eder ve doğru yola gelir, Tanrı da onları bağışlar ve şehri yok etmemeye karar verir. Yunus son derece öfkelenmiş ve düş kırıklığına uğramıştır; O, merhamet değil, "adalet" istemektedir. Sonunda kendini Tanrı'nın onu güneşten korumak için yetiştirdiği bir ağacın gölgesinde dinlenirken bulur. Fakat Tanrı ağacı kurutunca Yunus'un canı sıkılır ve öfkeyle Tanrı'ya yakınır. Tanrı cevap verir: "Bir gecede yetişip bir gecede kuruyan, uğruna hiç emek vermediğin, yetiştirmediğin bir kavak ağacına acıyorsun. Öyleyse ben ne diye, içinde sağ ellerini sol ellerinden ayırt edemeden on iki bin kişinin yaşadığı ve onca sığırın bulunduğu Ninova gibi büyük bir kenti bağışlamayayım?" Tanrı'nın Yunus'a verdiği yanıt sembolik anlamda anlaşılmalıdır. Tanrı Yunus'a, sevginin özünün, bir şey için harcanan "emek" ve "bir şeyi büyütmek" olduğunu, sevgiyle emeğin birbirinden ayrılamayacağını anlatır. Kişi emek verdiği şeyi sever, sevdiği şey için emek verir.

Bakım ve ilgi sevginin başka bir yönüne dikkati çeker: *sorumluluk*. Bu gün birçok durumda sorumluluk, kişiye dışardan yüklenmiş bir görev olarak algılanmaktadır. Fakat gerçek anlamıyla sorumluluk, bütünüyle iradi bir edimdir; sorumluluk, dile gelsin veya gelmesin bir başka insanın gereksinimlerine verdiğim yanıttır. "Sorumlu" olmak demek "yanıt" vermeye hazır olmak demektir. Yunus kendini Ninova halkına karşı sorumlu hissetmedi. O da, Kâbil gibi; "Kardeşimin bakıcısı mıyım?" diye sorabildi. Seven insan yanıt verir. Kardeşinin hayatı sadece kardeşini ilgilendiren bir konu değildir, onu da ilgilendirir. Kendisi için duyduğu sorumluluk kadar, diğer insanlar için de sorumluluk duyar. Anne ve çocuğu açısından bu

sorumluluk, temelde fiziksel ihtiyaçların karşılanmasını gösterir. Yetişkinler arasındaki sevgide ise, sorumluluk temelde diğer insanın ruhsal ihtiyaçlarıyla ilgilidir.

Sorumluluk, sevginin üçüncü unsuru olan *saygı* olmasaydı, kolayca tahakküm ve sahiplenmeye dönüşebilirdi. Saygı, korkmak ve çekinmek değildir. Saygı, kelimenin kökenine göre (respicere: bakmak) bir insanı olduğu gibi görmeyi, onun eşsiz bireyselliğinin farkında olmayı gösterir. Saygı, diğer kişinin, olduğu gibi büyümesi ve gelişmesine duyulan ilgi anlamına gelir. Bundan dolayı saygı sömürünün olmamasını belirtir. Sevdiğim insanın bana hizmet etmesini değil, kendi isteğince ve kendi yolunda büyüyüp gelişmesini isterim. Eğer karşımdaki insanı seviyorsam, kendimi onunla bir hissederim, *onu o olarak* alırım kullanmaya ihtiyaç duyduğum bir nesne olarak değil. Sadece eğer *ben* bağımsızlığa ulaşmışsam; koltuk değneklerine ihtiyaç duymaksızın, bir başkasına egemen olup onu sömürmeksizin ayakta durup yürüyebiliyorsam saygının mümkün olduğu açıktır. Saygı sadece özgürlük temelinde varolur. Eski bir Fransız şarkısının dediği gibi: *"l'amour est l'enfant de la liberté."** Sevgi özgürlüğün çocuğudur, asla tahakkümün değil.

Bir insanı *tanımadan* ona saygı duymak mümkün değildir. İlgi ve saygı şayet bilgi tarafından yönlendirilmezlerse kör kalırlar. İlgi ile motive edilemeyen bilgi boş olacaktır. Bilginin birçok katmanı vardır; sevginin bir görüntüsü olan bilgi, dışta kalmayan öze inen bilgidir. Bu da ancak kendime ilgimi aşıp karşıdaki insanı kendi terimleriyle gördüğüm zaman mümkündür. Örneğin, açıkça göstermese bile bir insanın kızgın olduğunu bilebilirim. Hatta onu, bundan daha derinlemesine tanıyabilirim ve bu durumda onun kaygılı olduğunu, kendini yalnız hissettiğini ve suçluluk duyduğunu bilirim. Böylece kızgınlığı-

* Sevgi Özgürlüğün çocuğudur, asla tahakkümün değil.

nın, derinlerdeki bir şeyin belirtisi olduğunu bilir, onu öfkeli biri olarak değil, huzursuz ve sıkıntılı biri, acı çeken biri olarak görürüm.

Bilginin, sevgi sorunuyla çok daha temel bir başka ilişkisi vardır. Kendi ayrılığının tutsaklığını aşmak için bir başkasıyla kaynaşma yolundaki temel ihtiyaç, insana özgü başka bir arzuyla, "insanın sırrını" bilme arzusuyla yakından ilgilidir. Yaşam, salt biyolojik yanıyla bir mucize, bir giz olmasına rağmen, insan, insanca yanlarıyla kendisi ve diğer insanlar için akıl erdirilemez bir sırdır. Kendimizi tanırız, ama gene de harcadığımız tüm çabalara karşın kendimizi tanıyamayız. Karşımızdaki insanı tanırız, ama gene de tanımayız, çünkü biz bir şey değiliz ve o da bir şey değildir. Varlığımızın veya bir başkasının varlığının derinine ne kadar inersek inelim, hedef de bizden o kadar kaçar. Yine de insan ruhunun gizliliğine girme, "o" olan en derin öze ulaşma isteğinden kendimizi bir türlü alamayız.

Sırrı çözmenin tek bir yolu, umutsuz bir yolu vardır: Bir başkasının üzerinde tam bir güç sahibi olmak; istediğimizi yapmasını, istediğimizi hissetmesini, istediğimizi düşünmesini sağlayan bir güç. Onu bir şeye, bizim şeyimize, eşyamıza dönüştüren bir güç. Bu en son dereceye varan bilme çabası, sadizmin en uç noktasında insana acı çektirme; ona işkence etme ve onu, acı çekerken kendi sırrına ihanet etmeye zorlama isteğinde ve becerisinde yatar. Onun ve kendimizin sırrına inme isteğinde, acımasızlığın ve yıkıcılığın derinliğini ve şiddetini belirleyen temel bir güdü vardır. Bu görüş Isaac Babel tarafından oldukça kısa ve net bir şekilde dile getirilir. Rus içsavaşında, üstünü (amirini-komutanını) tekmeleyerek öldüren bir subayın sözlerini şöyle aktarmaktadır: "Kurşunlayarak -şöyle söyleyeyim- kurşunlayarak sadece bir adamdan kurtulursunuz... Kurşunla ruhuna asla ulaşamazsınız, nerede olduğunu,

kendini nasıl belli ettiğini asla anlayamazsınız. Ama kendimi tutamadım ve birkaç kere, bir düşmanı bir saatten uzun bir süre tekmeledim. Görüyorsun ya, hayatın gerçekte nasıl bir şey olduğunu, neye benzediğini bilmek istiyorum."[1]

Bu yolla bilgi edinmeye çocuklarda sık sık rastlarız. Çocuk, tanımak istediği şeyi bir kenara çekip onu kırar; ya da bir hayvanı köşeye çeker, sırrını çözmek, anlamak için kelebeğin kanatlarını acımasızca koparır. Acımasızlığın kendisi daha derinden bir şeyle motive edilir: şeylerin ve hayatın sırrını çözme arzusu.

"Sırrı" öğrenebilmenin bir diğer yolu sevgidir. Sevgi, diğer kişinin içine aktif sızmadır, bu yolla birlik, bilme arzusunu dindirir. Kaynaşma ediminde seni bilirim, kendimi, herkesi bilirim ve hiçbir şeyi "bilmem". Düşüncemizin bize verebileceği bilgiyle değil, sadece insan için canlı, olası bilgi yoluyla -birlik yaşantısı yoluyla- bilirim. Sadizmi motive eden şey, sırrı çözme arzusudur, gene de eskisi kadar cahil kalırım. Diğer varlığı tamamen parçalarım, gene de yapabildiğim tek şey onu yok etmektir. Sevmek bilmenin tek yoludur, bir olma edimi sırasında arayışıma cevap verir. Sevme, yani kendini verme, karşıdaki insanın içine sızma ediminde kendimi bulurum; kendimi, ikimizi, insanı keşfederim.

Kendimizi ve arkadaşımızı tanıma isteği, Delfi vecizesinde dile getirilmiştir: "Kendini bil." Bu söz psikolojinin temel kaynağıdır. Ne var ki istenen tüm insanlığı bilmek, onun içindeki sırrı öğrenmek olduğuna göre, bu istek düşünceyle kazanılan bilgiyle, sıradan bilgiyle kesinlikle yerine getirilemez. Kendimiz hakkında bin kat daha fazla şey bilsek bile asla dibe ulaşamayız. Tıpkı dostumuzun bizim için bir bilmece olarak

1 Babel, *The Collected Stories*, Criterion Book, New York 1955.

kalması gibi, kendimiz de kendimiz için bir bilmece olarak kalmaya devam ederiz. Tam bilgi sahibi olmanın tek yolu sevme *edimi*dir: Bu edim düşünceyi, sözcükleri aşar. Bu, birleşme deneyimine pervasız bir dalıştır. Ne var ki sevgi ediminde tam bilgi için düşünsel bilgi, yani psikolojik bilgi gerekli koşuldur. Onun gerçekliğini görebilmek ya da daha doğrusu onun hakkındaki yanılsamalarımın, mantıksız çarpıttığım tablonun üstesinden gelebilmek için kendimi ve karşımdaki insanı objektif olarak bilmek zorundayım. Ancak bir insanı nesnel olarak tanımanın ardından, onu değişmeyen özüyle, sevgi edimiyle tanıyabilirim.[1]

İnsanı tanıma sorunu, Tanrı'yı tanımaya yönelik dini sorunla paralellik gösterir. Geleneksel Batı teolojisinde Tanrıyı tanıma çabası, düşünce yoluyla, Tanrı *hakkında* görüşler yaratmayla gerçekleştirilmeye çalışılır. Tanrı'yı düşünceyle tanıyabileceğimiz varsayılır. Tek tanrıcılığın sonucu olan mistisizmde (ki daha sonra bunu göstermeye çalışacağım), düşünceyle Tanrı'yı tanıma yolu terk edilmiş, bunun yerini Tanrı *hakkında* bilgiye yer ve ihtiyaç bırakmayan Tanrı'yla birleşme deneyimi almıştır.

İnsanla ya da dini söylemle Tanrı'yla birleşme deneyimi hiç de mantıksız değildir. Aksine, Albert Schweitzer'in de belirttiği gibi rasyonalizmin sonucudur, hem de en cesur ve radikal sonucu. Bu, bilgimizin sınırlarına değil temeline dayanır. Bu, insanın ve evrenin sırrını asla "kavrayamayacağımızın," ancak sevgi edimi içinde tanıyabileceğimizin bilgisidir. Bir bilim

1 Yukarıdaki ifade, Çağdaş Batı kültüründe psikolojinin rolüne ilişkin önemli bir imadır. Psikolojinin kazandığı büyük popüleritenin, insan bilgisine yönelik ilginin olduğunu açıkça göstermesine karşılık, bu ayrıca günümüz insan ilişkilerindeki temel sevgisizliği de gözler önüne sermektedir. Bu nedenle psikolojik bilgi, sevgi edimine yönelik bir adım olacağı yerde, sevgi ediminde kazanılan bilgi olup çıkıyor.

olarak psikolojinin sınırları vardır ve teolojinin mantıklı sonucunun mistisizm olması gibi, psikolojinin de nihai sonucu sevgidir.

İlgi, sorumluluk, saygı ve bilgi karşılıklı bağımsızdır. Bunlar, olgun insanda, yani kendi güçlerini üretken bir şekilde geliştiren, sadece emek verdiği şeye sahip olmak isteyen, her şeyi bileceğine her şeye gücünün yeteceğine ilişkin narsist hayallerden vazgeçen, ancak gerçek üretken aktivitenin sağlayabileceği ruhsal güce dayalı bir alçakgönüllülüğe ulaşan bir insanda bulunan davranış sendromlarıdır.

Buraya kadar sevgiden, insan ayrılığının üstesinden gelinmesi, birlik özleminin gerçekleşmesi olarak söz ettim. Ancak birliğe yönelik evrensel, varoluşsal ihtiyacın üstünde daha özel, biyolojik bir ihtiyaç yükselir: Bu erkek ve dişi kutupları arasındaki birleşme arzusu. Bu kutuplaşma görüşü en çarpıcı ifadesini, başlangıçta erkek ve kadının bir olduğu, daha sonra ikiye bölündüğü ve o andan itibaren erkeğin, kadınla tekrar birleşmek için kendinin bir parçası olan o dişilik parçasını aradığı yolundaki mitte bulmuştur. (Cinslerin başlangıçtaki birliğine ilişkin aynı sav, Havva'nın Adem'in kaburga kemiğinden yaratıldığını söyleyen ve ataerkil özü dolayısıyla kadını erkeğe göre ikincil duruma iten İncil'deki öyküde de yer almaktadır.) Mitin anlamı yeterince açık. Cinsel kutuplaşma, erkeğin özel bir yolla, yani karşı cinsle birleşme yoluyla birlik aramasına yol açar. Erkek ve dişi arasındaki kutuplaşma her erkeğin ve kadının *içinde* de vardır. Fizyolojik açıdan kadında da erkekte de karşı cinsin hormonunun bulunması gibi, psikolojik anlamda da kadın ve erkek biseksüeldir. Onlar, içlerinde madde ve ruhu alma ve işleme prensibini taşırlar. Erkek -ve kadın- sadece dişi ve erkek kutuplaşmasının birliğinde kendi içinde birlik bulur. Bu kutuplaşma tüm yaratıcılığın temelidir.

Erkek-dişi kutuplaşması, aynı zamanda bireylerarası yaratıcılığın da temelidir. Bu, biyolojide, spermle yumurtanın birleşmesinin çocuğun doğumunun temelini oluşturmasında açıkça görülür. Durum salt ruhsal alanda da aynıdır; erkekle kadın arasındaki sevgide cinsler yeniden doğar. (Homoseksüel sapma bu kutuplu birliğe ulaşma başarısızlığıdır ve bundan dolayı homoseksüel, hiçbir zaman çözemediği ayrılığın acısını çeker. Sevemeyen ortalama bir heteroseksüel de aynı acıdan pay almaktadır.)

Erkek ve dişi unsurlarının benzer kutuplaşması doğada da vardır. Bu, sadece, hayvan ve bitkilerde açıkça görüldüğü gibi değildir, iki temel işlevin, alma ve nüfuz etmenin kutuplaşmasında da vardır. Bu, toprakla yağmurun, nehirle okyanusun, geceyle gündüzün, karanlıkla ışığın, maddeyle ruhun kutuplaşmasıdır. Bu düşünceyi büyük İslam şairi ve mistiği Rumi çok güzel dile getirmiştir:

"Gerçekte, asla ortaya çıkmaz sevgili
sevgilisince aranmadan
Sevgi şimşeği indi mi bir yüreğe, bil ki o yürekte
vardır aşk.
Büyüyorsa içinde Tanrı sevgisi, bil ki Tanrı da
seviyor seni.
Öbür el olmadan tek elden çıkmaz ses,
İlahi hikmettir kaderimiz ve takdiri ilahidir bizi
sevgili kılan.
Alınyazısı birleştirir evrenin her parçasını
eşiyle.
Bilgenin gözünde Gök erkektir, Yer kadın:
yer besler, büyütür göğün attıklarını

Yer yitirince sıcaklığını, ısıtır onu Gök; yitirdiğinde
tazeliğini ve nemini, Gök yeniler onu
Gök karısına yiyecek aramaya çıkan bir koca gibi
dolanır durur.
Ve Yer, ev işleriyle uğraşır; doğurur yavrularını, emzirir.
Yer ve Gök akılla donanmıştır, görün;
Çünkü akıllı yaratıklar gibi çalışırlar.
Birbirlerinden zevk almıyorlarsa neden aşıklar gibi
kucaklaşmışlar?
Yer olmadan çiçek ve ağaç nasıl büyür?
O zaman güneşi, yağmuru Gök'ün ne işe yarar?
Nasıl Tanrı erkeğe ve kadına birlikleriyle dünyayı
yok olmaktan koruyacak isteği verdiyse.
Varoluşun her parçasına da diğer parça için istek verdi.
Gündüz ve Gece düşman gözükür dıştan; yine de
hizmet ederler aynı amaca
Her biri ortak işlerini yapmak uğruna aşıktır
birbirine.
Gece olmazsa, insanoğlunun bedeni hiçbir birikim
sağlayamaz, gündüz harcayacak hiçbir şeyi olmaz elinde."[1]

Erkek ve dişi kutuplaşması sorunu, sevgi ve cinsellik konusunun biraz daha ayrıntılarıyla tartışılmasını gerektirmektedir. Daha önce sevgiyi, cinsel isteğin birlik ve sevme gereksiniminin bir dışavurumu olarak kabul etmek yerine, cinsel içgüdünün yansıması ya da yüceltilmesi olarak gören Freud'un

1 R.A. Nicholson, *Rumi*, George Allen and Unwin Ltd., London, 1950.

hatasına değinmiştim. Ama Freud'un hatası daha da derinlere iner. Fizyolojik materyalizm çizgisine uygun olarak Freud, cinsel içgüdüyü vücutta kimyasal olarak yaratılmış, acı veren ve giderilmesi için çare aranılan gerilimin sonucu olarak görür. Cinsel isteğin amacı, bu acı veren gerilimin giderilmesidir; cinsel doyum, bu gerilimin giderilmesiyle sağlanır. Bu görüş, cinsel isteğin, tıpkı organizmanın doyurulmadığında çektiği açlık veya susuzluk şeklinde işlediği zaman geçerlilik kazanır. Cinsel arzu, bu görüşte, bir kaşıntıdır ve cinsel doyum da bu kaşıntının giderilmesidir. Gerçekte cinsellik kavramı böyle kabul edilirse, mastürbasyon en ideal cinsel doyum olurdu. Freud'un çelişkili bir şekilde önem vermediği şey, cinselliğin psiko-biyolojik yanı, erkek-dişi kutuplaşması ve birlik yoluyla bu kutuplar arasında köprü kurma isteğidir. Bu ciddi hata, muhtemelen, onu, cinselliğin yaratılıştan erkek olduğu önermesine götürecek, özgün dişi cinselliğine önem vermemesini sağlayacak, aşırı ataerkilliğini kolaylaştıracaktır. Freud bu düşüncesini, libidonun ister erkekte olsun ister kadında, düzenli olarak "erkeksi bir yapı" taşıdığını söylediği *Three Contributions to the Theory of sex* adlı kitabında dile getirmiştir. Aynı sav Freud'un daha rasyonalize ederek ileri sürdüğü, küçük erkek çocukların kadınları iğdiş edilmiş erkekler olarak gördüklerini belirten ve kadınların erkek organlarının bulunmamasını telafi etmek için bir arayış içinde olduklarını kabul eden teorisinde de ifade edilmektedir. Ancak kadın iğdiş edilmiş bir erkek değildir ve cinsellikleri, özgün biçimiyle kadıncadır, "erkeksi bir yapıda" değildir.

Cinsler arasındaki cinsel çekim, gerilimin giderilmesi ihtiyacıyla kısmen motive edilir; cinsel çekim temelde karşı cins kutbuyla birleşme ihtiyacıdır. Gerçekte, erotik çekim kesinlikle sadece cinsel çekimde dile gelmez. *Cinsel işlevde* olduğu kadar

karakterde de erkeklik ve dişilik vardır. Erkeksi karakter, içine işleme, kılavuzluk, aktiflik, disiplin ve macera; kadınsı karakter ise üretken alıcılık, koruma, gerçekçilik, dayanıklılık ve analık özellikleriyle tanımlanabilir. (Unutmamak gerekir ki bu iki karakterin özellikleri her bireyde bir karışım olarak bulunur, ancak "erkekte" ve "kadında" değişen ağırlıkta olur.) Duygusal açıdan çocuk kaldığı için erkeksi *karakter* özellikleri zayıflayan bir erkek, *cinsellikteki* erkeklik rolüne önem vererek bu eksikliği telafi etmeye çalışacaktır. Sonuç, karakter yapısı anlamında erkeklik gücünden emin olmayan, erkekçe cesaretini seksle kanıtlamaya çalışan Don Juan *tipidir*. Erkeklik felci daha sertse, sadizm (zor kullanımı) erkekliğin yerine geçen temel -sapıkça- bir şey olacaktır. Dişi cinselliği zayıflarsa veya sapma gösterirse mazoşizme ya da sahiplenmeciliğe dönüşür.

Freud, cinselliğe gereğinden çok önem verdiği için eleştirilmiştir. Çoğu kez bu eleştiriyi tahrik eden şey, Freud'un sisteminde muhafazakâr kafalı insanlar arasında eleştiri ve düşmanlık yaratan bir unsuru giderme isteğidir. Freud bu güdüyü şiddetle sezdi ve bu nedenden ötürü cinsel teorisini değiştirmeye yönelik her çabayla savaştı. Doğrusu, Freud'un teorisi kendi döneminde, meydan okuyucu ve devrimci bir karaktere sahipti. Fakat, 1900'lerde doğru olanlar, 50 yıl sonra gerçekliklerini yitirdiler. Cinsel ahlâk o kadar çok değişti ki, Freud'un teorileri artık batılı orta sınıfları şoke etmiyor. Ve bugün, hâlâ, ortodoks psikanalistlerin, Freud'un cinsel teorisini savunmakla kendilerini cesur ve radikal görmeleri bir tür Don Kişot'luktur. Aslında, onların psikanalizleri konformisttir ve çağdaş toplumun eleştirisine yol açabilecek psikolojik sorunları ortaya çıkarmaya çalışmaz.

Benim, Freud teorisine eleştirim, cinselliği aşırı önemsemesi değildir, cinselliği yeterince derinden anlama başarısızlı-

ğıdır. Freud, bireylerarası tutkuların öneminin keşfedilmesine giden ilk adamı atmış; felsefi önermelerine uygun şekilde bu tutkuları fizyolojik olarak tanımlamıştır. Psikanalizi daha çok geliştirmek için, Freud'un bilgisini fizyolojik boyutundan biyolojik ve varoluşsal boyutuna dönüştürerek onun teorisini düzeltmek ve derinleştirmek gerekmektedir.

2. EBEVEYNLE ÇOCUK ARASINDAKİ SEVGİ

Şayet ince bir kader, onu anneden ve rahim içi varoluştan ayrılmanın içerdiği kaygının farkına varmaktan korumasaydı, doğum anında bebek ölüm korkusu duyardı. Doğduktan sonra bile bebek, doğum öncesinden pek farklı değildir; nesneleri tanıyamaz, henüz kendisinin ve kendi dışındaki dünyanın farkında değildir. Sadece sıcaklığın ve yiyeceğin olumlu uyarımını hisseder ve henüz sıcaklık ve yiyeceği kaynağından, anneden ayıramaz. Anne, sıcaklıktır; anne, yiyecektir; anne güven ve doygunluk sağlayan zindelik durumudur. Bu durum, Freud'un terimini kullanmak gerekirse, bir narsisizm durumudur. Dış gerçeklik, insanlar ve nesneler, sadece bedenin içsel durumunu doyurmaları veya engellemeleri terimleriyle anlam kazanır. Gerçek, sadece içte olandır; dışta olan kendi özellikleriyle ve ihtiyaçlarıyla değil, sadece benim ihtiyaçlarım bağlamında gerçektir.

Çocuk, büyüyüp geliştikçe, şeyleri olduğu gibi kavrama yeteneğine sahip olur; beslenmenin verdiği doğum meme ucundan, meme de anneden ayırt edilir. Sonunda çocuk, susuzluğunu, doyum sağlayan sütü, memeyi ve anneyi farklı varlıklar olarak algılar. Diğer birçok şeyi de farklı olarak, kendilerine özgü bir varoluşa sahip şeyler olarak idrak etmeyi öğ-

renir. Bu noktada bu şeylere isim vermeyi de öğrenir. Aynı zamanda bunları ellemeyi; ateşin sıcak ve acı verici, anne vücudunun şefkatli ve rahat, tahtanın sert ve ağır, kâğıdın hafif ve yırtılabilir olduğunu öğrenir. İnsanların nasıl davranacağını öğrenir; yemeğimi yersem annem gülümser, ağladığımda beni kucağına alır; kakamı yaparsam beni över. Tüm bu deneyimler kristalleşir ve bir deneyimde bütünleşir: *Seviliyorum.* Seviliyorum, çünkü annemin çocuğuyum. Seviliyorum, çünkü çaresizim. Seviliyorum, çünkü güzelim, dayanılmazım. Seviliyorum, çünkü annemin bana ihtiyacı var. Bunu daha genel bir formüle sokarsak: *Ben olduğum için seviliyorum,* belki de daha doğrusu, *seviliyorum çünkü benim.* Bu anne tarafından sevilme deneyimi pasiftir. Sevilmek için hiçbir şey yapmam gerekmez: Annenin sevgisi koşulsuzdur. Tüm yapmam gereken *olmaktır* onun çocuğu olmaktır. Annenin sevgisi bahtiyarlıktır, huzurdur, kazanılması, hakedilmesi gerekmez. Fakat anne sevgisinin koşulsuz olmasının olumsuz bir yanı da var. Hak edilmesini gerektirmeyişi kadar, bu sevgi aynı zamanda *kazanılamaz, üretilemez, kontrol edilemez.* Şayet varsa bu bir bahtiyarlıktır; yoksa yaşamın olanca güzelliği bitmiştir, bu sevgiyi yaratmak için yapabileceğim hiçbir şey yoktur.

Sekiz buçuk-on yaşından küçük çocukların çoğunda sorun yalnızca *sevilmektir;* o olduğu için sevilmek.[1] Bu yaşa kadar çocuk henüz sevmez; sevilmeyi minnetle, sevinçle karşılar. Çocuğun gelişiminin bu noktasında yeni bir faktör devreye girer: Kendi öz aktivitesi yoluyla sevgi yaratma duygusu. Çocuk, ilk kez, annesine veya babasına bir şey *vermeyi,* bir şey üretmeyi -bir şiir, bir resim ya da olabilecek her şeyi- düşünür. Çocuğun yaşamında ilk kez sevme düşüncesi, sevilmeden sev-

1 Sillivan'ın *The Interpersonal Theory of Psychiatry* adlı eserindeki bu gelişmeye ilişkin tanımıyla karşılaştırın. W.W. Norton & Co. New York, 1953.

meye, sevgi yaratmaya dönüşür. Bu ilk adımla sevginin olgunlaşması yıllar alır. Büyümekte olan çocuk, nihayet benmerkezciliğinin üstesinden gelir; karşısındaki insan artık temelde onun ihtiyaçlarının doyumuna yönelik bir araç olmaktan çıkar. Diğer insanın ihtiyaçları da en az onunki kadar önemlidir, gerçekte onunkilerden daha da önemli olur. Vermek, almaktan daha doyurucu, daha haz verici olmuştur; sevmek, sevilmekten bile daha önemlidir. Sevmekle, narsisizmin ve benmerkezciliğin yarattığı tutsaklığın yalnızlık ve soyutlanma hücrelerinden kurtulmaktadır. Yeni bir bütünlük, paylaşım ve birlik duygusu hisseder. Daha da önemlisi, küçük, çaresiz, hasta ya da "iyi" olmaya karşılık sevilmek yerine, severek sevgi üretme gücünü duyumsar. Çocuksu sevgi *"seviyorum çünkü seviliyorum"* ilkesini izler. Olgun sevgi *"seviliyorum çünkü seviyorum"* ilkesini izler. Olgunlaşmamış sevgi şöyle der: *"Seni seviyorum çünkü sana ihtiyacım var."* Olgun sevgi ise *"Sana ihtiyacım var, çünkü seni seviyorum"* der.

Sevgi *nesnesinin* gelişmesi, sevgi *kapasitesinin* gelişmesiyle yakından ilişkilidir. Çocuğun ilk ayları ve yılları, anneyle bağının en yakın olduğu dönemlerdir. Bu bağlılık, doğum anından önce, iki kişi olmalarına rağmen, anne ile çocuğun hâlâ bir olduğu dönemde başlar. Doğum bazı açılardan bu durumu değiştirir, ancak bu, göründüğü kadar değildir. Çocuk, artık rahim dışında yaşamasına karşın, hâlâ tamamen annesine bağlıdır. Ama günden güne bağımsızlaşmaktadır: Yürümeyi, konuşmayı, tek başına dünyayı keşfetmeyi öğrenir. Annesiyle olan ilişkisi hayati öneminin bir kısmını yitirir ve bunun yerine babayla olan ilişki giderek daha çok önem kazanır.

Bu anneden babaya yönelişi anlamak için, anaca ve babaca sevginin nitelikleri arasındaki temel farkları dikkate almamız gerekir. Anaca sevgiden zaten söz ettik. Anaca sevgi doğası

gerçekli koşulsuzdur. Anne, yeni doğan bebeği, belli bir koşulu yerine getirdiği veya belli bir beklentiyi gerçekleştirdiği için değil, kendi çocuğu olduğu için sever. (Elbette burada anne ve baba sevgisinden söz ederken, Max Weber'e göre ya da Jung'un arketip kavramına göre "ideal tiplerden" söz ediyorum, her anne ve baba bu şekilde sever demiyorum. Anaca ve babaca karakterde ifade bulan analık ve babalık ilkesinden söz ediyorum.) Koşulsuz sevgi, sadece çocuğun değil tüm insanların en derin özlemidir. Diğer yandan, değerli olunduğu için, hak edildiği için sevilmek her zaman kuşku bırakır; belki beni sevmesini istediğim kişiyi memnun etmemişimdir, belki bu ya da şu... Her zaman, sevginin bitebileceği korkusu vardır. Daha da öte "hak edilmiş" sevgi kolayca, kişide, olduğu gibi sevilmediği, *sadece* karşıdaki hoşnut olduğu için sevildiği, son tahlilde, hiç de sevilmediği fakat kullanıldığı yolunda acı bir duygu bırakır. Şüphesiz hepimiz, çocuk olarak büyük olarak anaca sevgi özlemine dört elle sarılırız. Çocukların çoğu anaca sevgi alacak kadar şanslıdır (ne ölçüde olduğu daha sonra tartışılacak). Büyüklerde bu özlemin gerçekleşmesi çok daha zordur. Bu özlem, en tatminkâr gelişmede, normal erotik sevginin bir tamamlayıcısı olarak kalır; çoğunlukla dinsel formlarda, daha sık ise nevrotik formlarda ifade bulur.

Babayla olan ilişki oldukça farklıdır. Anne geldiğimiz yuvadır, doğadır, topraktır, okyanustur; baba, böyle bir doğal yuvayı temsil etmez. Çocukla yaşamının ilk yıllarında ilişkisi hemen hemen hiç yoktur. Çocuk için bu erken dönemdeki önemi anneninkiyle kıyaslanamaz. Fakat baba, doğal dünyayı temsil etmiyorsa da, insan varoluşunun diğer kutbunu temsil eder: Düşüncelerin, insan yapısı şeylerin, kanun ve düzenin, disiplinin, seyahat ve maceranın dünyasını. Baba, çocuğu eğitendir, ona hayatın içine giden yolu gösteren kişidir.

Bu işlevle yakından ilgili bir şey de sosyo-ekonomik gelişmedir. Ne zaman ki özel mülkiyet ortaya çıktı ve ne zaman ki özel mülkün oğullardan birine miras bırakılması gerekti, baba, mallarını bırakabileceği bir oğul aramaya başladı. Doğal olarak, bu da babanın varis olarak en uygun gördüğü, ona en çok benzeyen ve neticede en çok sevdiği oğul oldu. Babaca sevgi, koşullu sevgidir. İlke şudur: "Seni seviyorum *çünkü* beklentilerime uyuyorsun, çünkü görevini yapıyorsun, çünkü bana benziyorsun." Koşulsuz anne sevgisinde olduğu gibi koşullu baba sevgisinde de olumlu ve olumsuz yanlar buluruz. Olumsuz yan, babaca sevginin hak edilmesi gerektiği, beklenen yerine getirilmediği takdirde bu sevginin yitebileceğidir. Babaca sevginin doğasında yatan gerçek, boyun eğmenin temel erdem, başkaldırmanın ise temel günah sayılmasıdır. Ve bu günahın cezası, babaca sevginin bitmesidir. Olumlu yanı da aynı şekilde önemlidir. Sevgisi koşullu olduğuna göre, sevgisini kazanmak için bir şeyler yapabilirim, sevgisi için çalışabilirim; onun sevgisi, anaca sevgi gibi kontrolümün dışında değildir.

Anne ve babanın çocuğa karşı tutumları, çocuğun kendi ihtiyaçlarına uyar. Çocuk, annenin koşulsuz sevgisine ve fizyolojik olduğu kadar psikolojik bakımına da ihtiyaç duyar. Çocuk, altı yaşından sonra, babanın sevgisine, otoritesine ve rehberliğine ihtiyaç duymaya başlar. Annenin işlevi, çocuğun kendini yaşamda güvende hissetmesini sağlamaktır. Babanın işlevi ise onu eğitmek, içinde doğduğu toplumda karşılaşacağı sorunlarla başa çıkması için ona rehberlik etmektir. İdeal durum, anne sevgisinin çocuğun gelişmesini engellememesi, çaresizliğine prim vermemesidir. Anne yaşama inanmalı, aşırı kaygılı olmamalı ve kendi kaygılarını çocuğa bulaştırmamalıdır. Annenin hayatının yarısı, çocuğunun bağımsız ve nihaye-

tinde kendinden ayrı bir insan olmasını dilemesiyle geçmelidir. Baba sevgisi ilkeler ve beklentilerle yönlendirilmelidir; bu sevgi, tehditkâr ve otoriter değil, sabırlı ve hoşgörülü olmalıdır. Bu sevgi, büyümekte olan çocuğa artan bir beceri duygusu kazandırmalı ve nihayetinde çocuğa kendi otoritesi olmasına ve baba otoritesinin üstesinden gelebilmesine izin vermelidir.

Nihayetinde olgun kişi, kendi kendisinin annesi ve babası olduğu noktaya gelir. Sanki, anaca ve babaca bilinç olmuştur. Anaca bilinç: "Beni, seni sevmekten, yaşamın ve mutluluğun için taşıdığım dileklerden hiçbir ahlâksızlık, hiçbir suç yoksun bırakamaz." der. Babaca bilinç: "Yanlış yaptın, yaptığın yanlışın bazı sonuçlarını kabul etmekten kaçınamazsın ve daha da önemlisi seni sevmemi istiyorsam tutumunu değiştirmelisin." der. Olgun insan dışsal anne ve baba figürlerinden kurtulmuş ve bunları kendi içinde inşa etmiştir. Ne var ki, Freud'un süper-ego kavramının tersine, o bunu, anne ve babayı kendi içinde *birleştirerek* değil, sevgi için kendi kapasitesiyle bir anaca bilinç ve akıl ve yargıya dayanarak da bir babaca bilinç oluşturmak suretiyle inşa etmiştir. Dahası, olgun insan, birbirleriyle çelişir gözükmeleri gerçeğine rağmen, hem babaca hem de anaca bir bilinçle sever. Sadece babaca bilincini elinde tutarsa, merhametsiz ve insanlıkdışı olur. Şayet sadece anaca bilincini elinde tutarsa, yargı gücünü kaybetmeye ve kendinin ve başkalarının gelişimini engellemeye başlar.

Anne-merkezli bağlılıktan, baba-merkezli bağlılığa doğru gelişme ve bunların nihaî sentezi, ruh sağlığının ve olgunlaşmayı başarmanın temelidir. Bu gelişmenin başarısızlıkla sonuçlanması nevrozların ana nedenini oluşturur. Konunun daha kapsamlı incelenmesine kitabın sınırları elvermediğinden, bazı kısa notlar bu düşünceye açıklık kazandırmamıza yardımcı olabilir.

Nevrotik gelişmenin bir nedeni, erkek çocuğun, onu seven ama aşırı düşkün veya buyurgan bir anneye, zayıf ve ilgisiz bir babaya sahip olması gerçeğinde yatabilir. Bu durumda çocuk annesine olan ilk bağlılığında takılıp kalabilir ve anneye dayalı bir kişilik geliştirir. Kendini çaresiz hisseden, almak, korunmak, bakılmak ihtiyacı duyan alıcı kişilik karakteriyle uğraşır. Babaca özelliklerden -disiplin, bağımsızlık ve yaşamı kendi başına yönetme kabiliyetinden- yoksun bir insan olur. Herkeste, bazen kadınlarda ve bazen de otorite ve güç sahibi erkeklerde, "anneyi" bulmaya çalışır. Diğer taraftan, eğer anne soğuk, ilgisiz ve buyurgansa çocuk anaca korunma ihtiyacını babasına ve sonraki baba figürlerine aktarabilir. Bu durumda da sonuç ilkinin aynıdır. Çocuk, tek yanlı baba yönelimli bir kişi olarak gelişir, tümüyle yasaya, düzene ve otoriteye bağlı bir kişi olur ve koşulsuz sevgi olma ya da bekleme yetisinden mahrum kalır. Bu gelişme, şayet baba otoriter ve oğluna çok bağlı bir kişi ise daha da şiddetli olur. Bütün bu nevrotik gelişmelerde karakteristik olan, babaca ve anaca ilkelerden birisinin gelişmemesi veya hem dışardaki şahıslar bağlamında, hem de kişinin kendi içindeki roller bağlamında, anne ve baba rollerinin karıştırılmasıdır ki çok şiddetli nevrotik gelişmelerde durum budur. Daha ileri araştırmalar obsesyon nevrozu gibi belli nevroz tiplerinin, daha çok tek yanlı bababağlılığının gelişmesinden; isteri, alkolizm, kendini ortaya koyma ve yaşamla gerçekçi bir şekilde başa çıkma yetersizliğinin ve depresyonun anne-merkezli olma sonucundan kaynaklandığını gösterebilir.

3. SEVGİ NESNELERİ

Sevgi, temelde belli bir insanla ilişki değildir; o bir tavır, kişinin sadece bir sevgi "nesnesine" değil bütün olarak dünyaya karşı bağlılığını belirleyen bir *karakter yönelimidir*. Eğer kişi

sadece bir insanı seviyorsa ve diğer insanlara karşı kayıtsızsa onun sevgisi sevgi değildir, sembiotik bir bağlanma ya da büyüyen bir bencilliktir. Hâlâ insanların çoğu sevgi yaratan şeyin yeti değil, nesne olduğuna inanır. Gerçekte bunlar, "sevilen" kişiden başka hiç kimseyi sevmemeyi, sevgilerinin yoğunluğunun bir kanıtı olduğuna inanır. Bu, yukarıda değindiğimiz yanılsamanın aynısıdır. Çünkü, sevginin bir aktivite, ruhun bir gücü olduğunu göremediğinden, kişi, gerekli tek şeyin doğru nesneyi bulmak olduğuna ve bundan soraki her şeyin kendiliğinden yürüyebileceğine inanır. Bu tutum, resim yapmak isteyen, ama, sanat öğrenmek yerine en uygun nesneyi beklediğini ve onu bulduğunda çok güzel resim yapacağını iddia eden bir insanın tutumuyla aynıdır. Bir insanı gerçekten seviyorsam herkesi seviyorum, dünyayı, yaşamı seviyorumdur. Eğer bir kişiye "seni seviyorum" diyebiliyorsam, "sen de herkesi seviyorum, seninle dünyayı seviyorum, kendimi de seviyorum,"da diyebilmeliyim.

Sevginin bir şeyle değil, her şeyle ilgili bir yönelim olduğunu söylemek, sevilen nesneye bağlı olarak çeşitli sevgi türleri arasında fark olmadığı anlamına gelmez.

Kardeşçe Sevgi

Her türlü sevginin altında yatan en temel sevgi tarzı, *kardeşçe sevgidir*. Bununla, bir başka insana duyulan sorumluluğu, ilgiyi, saygıyı, bilgiyi, onun yaşamını geliştirme arzusunu kastediyorum. Bu, "komşunu kendin kadar sev," diyen İncil'deki sevgi tarzıdır. Kardeşçe sevgi bütün insanlar içindir; temel özelliği dışlayıcı olmamasıdır. Şayet sevme kapasitemi geliştirmişsem, kardeşlerimi sevememezlik edemem. Kardeşçe sevgide bütün insanlarla bir olma, insan dayanışması, insanın kaynaşması deneyimi vardır. Kardeşçe sevgi, hepimizin bir ol-

duğu deneyimine dayanır. Yetenek, zekâ, bilgi farklılıkları bütün insanlarda ortak olan insan kimliğine kıyasla önemsizdir. Bu kimliği görmek için, dıştan öze inmek gerekir. Bir başka insanı temelde yüzeysel algılarsam, bizi birbirimizden ayıran farkları algılarım. Öze inersem, kimliğimizi, kardeş olduğumuz gerçeğini algılarım. Bu, merkezden merkeze yönelen bağlılık - dıştan dışa olan bağlılık yerine- "merkezi bağlılıktır." Ya da Simone Weil'in çok güzel ifade ettiği gibi: "Aynı sözler [örneğin bir erkeğin karısına "seni seviyorum" demesi] söyleniş tarzına bağlı olarak sıradan ya da olağanüstü olabilir. Bu tarz, insanın içinde bulunan sözlerin, iradenin müdahale etmesine meydan vermeden dile gelmesini sağlayan alanın derinliğine bağlıdır. Ve bu sözler, mucizevi bir anlaşmayla, duyan insanda da aynı derinliğe ulaşır. Böylece duyan, şayet anlama gücü varsa, sözlerin değerini anlayacaktır."[1]

Kardeşçe sevgi, eşitler arasındaki sevgidir: Fakat, gerçekte, eşitler olarak bile her zaman "eşit" değiliz. İnsan olduğumuz ölçüde, hepimizin yardıma ihtiyacı vardır. Bugün ben, yarın sen. Fakat bu yardım ihtiyacı, birinin çaresiz, diğerinin güçlü olduğu anlamına gelmez. Çaresizlik geçici bir durumdur, kişinin kendi ayakları üzerinde durma ve yürüme kabiliyeti ise sürekli ve geneldir.

Yine de, çaresiz birini sevmek, yoksul ve yabancı birisini sevmek kardeşçe sevginin başlangıcıdır. Kendi canından kanından birisini sevmek bir başarı değildir. Hayvan da yavrusunu sever ve onu korur. Çaresiz olan efendisini sever, çünkü yaşamı ona bağlıdır; çocuk ebeveynlerini sever, zira onlara ihtiyaç duyar. Sadece bir amaca hizmet etmeyenlerin sevgisinde sevgi çiçeklenmeye başlar. Eski Ahit'te insan sevgisinin ana

1 Simone Well, *Gravity and Grace*, G.P. Putnam's Sons, New York, 1952.

nesnesinin yoksullar, yabancılar, dul ve yetimler ve nihayet ulusal düşmanlar -Mısırlılar ve Edomlular- olması anlamlıdır. İnsan, çaresize şefkat duyarak kardeşini sevmeye başlar ve kendine duyduğu sevginin içinde yardıma ihtiyacı olan, zayıf, güvensiz insanlara duyduğu sevgi de vardır. Merhamet, bilgi ve özdeşlik öğelerini kapsar. "Yabancılık duygusunu bilirsiniz," der Eski Ahit, "siz de Mısır Ülkesi'nde yabancıydınız;... *öyleyse yabancıları sevin!*"[1]

Anaca Sevgi

Anaca ve babaca sevgi arasındaki farkı tartıştığımız bir önceki bölümde anaca sevginin doğasını değerlendirmiştim. O bölümde de belirttiğim gibi anaca sevgi, çocuğun yaşamının ve ihtiyaçlarının koşulsuz teyidir. Çocuğun yaşamının teyit edilmesinin iki görünümü vardır: Biri çocuğun yaşamının ve gelişiminin korunması için mutlak gerekli olan bakım ve sorumluluktur. Diğeri ise yaşamın korunmasından daha da ileridir. Bu, çocuğa yaşama sevgisi aşılayan, ona "yaşıyor olmak güzel, küçük bir çocuk olmak güzel, dünyada olmak güzel!" duygusu veren bir tutumdur. Anaca sevginin bu iki görünümü İncil'deki yaradılış öyküsünde özlü olarak dile getirilmiştir. Tanrı dünyayı ve insanı yaratır. Bu, varoluşa duyulan ilk ilgi ve korumaya uygundur. Ama Tanrı bu minimum gereği aşar. Doğayı ve insanı yarattıktan sonraki her gün Tanrı, "iyi oldu" der. Anaca sevgi, bu ikinci adımda, çocuğun "doğmak güzel" duygusunu yaşamasını sağlar. Çocuğa sadece canlı kalma arzusunu değil, *yaşam sevgisini* de aşılar. Aynı görüş, İncil'deki bir başka sembolizmle de ifade edilebilir. Vaat edilmiş toprak (Toprak her zaman ana simgesidir.) "süt ve bal ırmaklarının aktığı" bir

1 Aynı görüş Hermann Cohen'in *Religion der Vernunft aus den Quellen des Judentums* adlı eserinde dile getirilmiştir.

yer olarak tanımlanır. Süt, sevginin ilk görünümünün, ilgi ve teyidin simgesidir. Bal, yaşamın tatlılığını, ona duyulan sevgiyi ve yaşama mutluluğunu sembolize eder. Annelerin çoğu "süt" verebilmektedir, ama çok azı "bal" verebilir. Annenin bal verebilmesi için sadece "iyi anne" olması yetmez, mutlu bir kişi de olması gerekir. Bu amaca ulaşanlar fazla değildir. Bunun çocuk üzerindeki etkisi çok önemlidir. Annenin yaşama sevgisi, kaygısı kadar bulaşıcıdır. Her iki tutumun da çocuğun tüm kişiliği üzerinde derin etkileri vardır. Gerçekten de, sadece "süt" alan çocuklarla -ve yetişkinler- "süt ve bal" alanlar birbirlerinden ayırt edilebilirler.

Eşitlerarası sevgi kardeşçe sevgiden ve erotik sevgiden farklı olarak, anne ile çocuk arasındaki ilişki doğası gereği, birbirinin tüm yardımlara ihtiyaç duyduğu, diğerinin verdiği eşit olmayan bir ilişkidir. Bu, fedakâr, bencil olmayan karakterinden dolayı anaca sevgi, sevgilerin en yücesi ve tüm duygusal bağların en kutsalı kabul edilir. Ne var ki anaca sevginin gerçek başarısı, annenin küçük bebeğe karşı duyduğu sevgide değil, büyüyen çocuğa karşı duyduğu sevgide yatmaktadır. Aslında annelerin büyük çoğunluğu, bebek küçük olduğu ve hâlâ kendilerine bağlı olduğu sürece seven annelerdir. Kadınların çoğu çocuk ister, yeni doğan bebekle mutlu olur ve çocuğa bakmaya heveslidir. Karşılığında, bebeğin yüzünde beliren bir gülücük veya doygunluk ifadesinden başka hiçbir şey "almamalarına" rağmen böyledir bu. Öyle gözüküyor ki bu sevgi tutumunun kökleri, kısmen insan dişisinde olduğu kadar hayvanlarda da bulunan içgüdüsel bir malzemede yatmaktadır. Fakat, bu içgüdüsel faktörün ağırlığı ne olursa olsun, bu tip anaca sevgiden sorumlu insana özgü ruhsal faktörlerin etkisi de vardır. Bunlardan biri, anaca sevgide bulunan narsistik unsurdur. Bebeği hâlâ kendisinin bir parçası hissettiği sürece, sevgisi ve

aşırı düşkünlüğü narsisizmi için bir doyum kaynağıdır. Bir başka motivasyon, annenin güç ve sahiplenme arzusunda bulunabilir. Buyurgan ve sahiplenmeci bir kadın için, çaresiz ve tamamen kendi isteğine tabii çocuk, doğal bir doyum nesnesidir.

Bu motivasyonlar ne kadar sık görülürse görülsün, muhtemelen üstün olma ihtiyacı denilebilecek bir motivasyondan daha önemsiz ve daha az evrenseldir. Bu üstün olma ihtiyacı, insanın kendi varlığının farkına varması, yaratık rolünün kendisini doyurmaması, fincandan fırlatılmış bir zar olmayı kabul etmemesi gerçeğinde kökleri yatan en temel insanî ihtiyaçtır. Kendini yaratıcı gibi hissetmek, yaratılmış olmanın pasif rolünü aşmak ister. Bu yaratma doyumuna ulaşmanın birçok yolu vardır. En doğal ve ayrıca en kolay yolu, annenin kendi yarattığı şeye ilgisi ve sevgisidir. Anne, kendisini bebeğiyle aşar, ona duyduğu sevgi yaşamına anlam ve değer kazandırır. (Erkeğin, çocuk doğurarak üstün olma ihtiyacını giderecek kabiliyetinin olmaması, onu, insan yapımı şeyler ve fikirler yaratarak kendini aşmaya zorlar.)

Ne var ki çocuk büyümelidir. Annenin rahminden, memesinden kurtulması; nihayetinde tamamen ayrı bir insan olması gerekir. Anaca sevginin özü çocuğun büyümesine yardım etmektir ve bu da çocuğun kendinden ayrılmasını istemek anlamına gelir. Erotik sevgiyle arasındaki temel fark buradadır. Erotik sevgide, ayrı olan iki insan bir olur. Anaca sevgide ise bir olan iki insan ayrılır. Anne, çocuğun ayrılığını sadece hoşgörüyle karşılamamalı, bu ayrılığı isteyip desteklemelidir. Sadece bu aşamada anaca sevgi, sevilen insanın mutluluğundan başka hiçbir şey istemeyen, her şeyi verebilme kabiliyeti olan ve özveri gerektiren zor bir görev olur. Annelerin çoğu tam da bu noktada anaca sevgi görevlerinde başarısız olur. Narsist, hükümran, sahiplenmeci bir kadın, çocuk küçük olduğu sürece

"seven" bir anne olmayı başarabilir. Sadece gerçekten seven, almaktan çok vermekten mutluluk duyan, kendi varoluşuna sıkıca sarılmış bir kadın, ayrılma sürecinde olan çocuğunu seven bir anne olabilir.

Büyüyen çocuğa duyulan anaca sevgi, kendisi için bir şey istemeyen sevgi, belki de ulaşılması en zor olan sevgi türüdür. Ve bir annenin küçük bebeği sevebilmesindeki kolaylıktan dolayı da oldukça aldatıcıdır. Fakat bu zorluktan ötürü, sadece *sevebilen* bir kadın, (eğer kocasını, başka çocukları, yabancıları, bütün insanları sevebiliyorsa) gerçekten seven bir anne olabilir. Bu anlamda, sevme kabiliyeti olmayan kadın, çocuk küçük olduğu sürece şefkatli bir anne olabilir ama seven bir anne olamaz. Bunun ölçütü çocuğun ayrılmasına gösterilen istek ve hatta ayrılıktan sonra süren sevgidir.

Erotik Sevgi

Kardeşçe sevgi eşitler arasındaki sevgidir; anaca sevgi çaresize duyulan sevgidir. Birbirlerinden farklı olsalar da, doğaları gereği bir insanla sınırlı olmamaları gibi ortak bir yanları da vardır. Eğer kardeşimi seviyorsam tüm kardeşlerimi severim; çocuğumu seviyorsam, tüm çocuklarımı severim, bunun da ötesinde bana ihtiyacı olan bütün çocukları severim. Bu iki sevgi türünün zıttı olan sevgi, erotik sevgidir. Erotik sevgi bir başka insanla tam bir kaynaşma, birleşme arzusudur. Bu yapısından ötürü dışlayıcıdır, evrensel değildir ve belki de varolan en aldatıcı sevgi türüdür.

Her şeyden önce bu sevgi, iki yabancı arasında o ana kadar varolan bariyerlerin birden yıkılmasıyla, "âşık olmanın" yıkıcı deneyimiyle karıştırılır. Fakat, daha önce de değindiğimiz gibi, bu ani yakınlaşma deneyimi doğası gereği kısa ömürlüdür. Yabancı, yakından tanınan bir kişi haline geldikten sonra üste-

sinden gelinecek engel kalmaz, ulaşılacak ani bir yakınlaşma olmaz. "Sevilen" kişi de kişinin kendisi kadar iyi tanıdığı biri olur. Ya da belki de kendisi kadar az tanınan birisi olur demeliyim. Eğer diğer kişiyle olan deneyimde derinlik olsaydı, insan onun kişiliğinin sonsuzluğunu algılayabilseydi, diğer kişi hiçbir zaman bu kadar tanıdık gelmezdi ve bariyerleri aşma mucizesi her gün yeniden yaşanırdı. Fakat insanların çoğu kendi kişilikleri kadar başkalarının da kişiliklerini kısa sürede keşfedip tüketirler. Onlar için yakınlaşma öncelikle cinsel ilişkiyle sağlanır. Diğer kişinin ayrılığını aslında fiziksel bir ayrılık olarak algıladıkları için, fiziksel birleşme ayrılığın üstesinden gelinmesi anlamına gelir.

Bunun ötesinde, birçok insan için ayrılığın üstesinden gelmek anlamına gelen başka faktörler de vardır. Kendi kişisel yaşamından, umutlarından ve kaygılarından söz etmek; çocuksu ruhunu ve çocukça yanlarını göstermek; dünya hakkında ortak bir ilgi geliştirmek... Tüm bunlar ayrılığın üstesinden gelinmesi olarak görülür. Hatta, kişinin öfkesini, nefretini, engellenen her şeyini göstermesi yakınlık olarak değerlendirilir. Bu da sadece yataktayken ya da karşılıklı öfke ve nefretlerini gösterirken birbirlerine yakın gibi gözüken evli çiftlerin aralarında olan sapmalı çekimini açıklayabilir. Fakat bu tip yakınlaşmaların tümü zaman geçtikçe daha bir azalma gösterir. Sonuç, kişinin yeni bir insanda, yeni bir yabancıda sevgiyi aramasıdır. Yabancı, yine, "yakın" bir insana dönüştürülür, yine âşık olma deneyimi canlandırıcı ve yoğundur. Sevgi, yoğunluğunu yavaş yavaş kaybeder ve yeni bir zafer, yeni bir aşk isteğiyle son bulur. Buna da, yeni aşkın her zaman için öncekilerden farklı olacağı yanılsaması eşlik eder. Cinsel arzunun aldatıcı karakteri, bu yanılsamalara büyük ölçüde katkıda bulunur.

Cinsel arzu kaynaşmayı amaçlar ve bu, sadece fiziksel bir iştahın, acı veren bir gerilimin giderilmesi anlamına gelmez. Sevgi kadar, yalnızlık kaygısı, fethetme ve fethedilme, kibir, acı verme ve hatta yok etme arzusu da cinsel arzuyu uyandırabilir. Öyle gözüküyor ki cinsel arzu herhangi bir güçlü duyguyla birleşip canlanabilir, sevgi de bu duygulardan sadece bir tanesidir. Birçok insan, cinsel arzuyu kafalarında sevgi düşüncesiyle bütünleştirdikleri için, birbirlerine duydukları bedensel isteği kolayca sevgi sanma hatasına düşebilirler. Sevgi, cinsel birleşme arzusu uyandırabilir, bu durumda fiziksel ilişkide açgözlülük, hükmetme veya hükmedilme isteği yok olur, bunların yerini sevecenlik alır. Eğer fiziksel birleşme arzusunu sevgi doğurmuyorsa, eğer erotik sevgi aynı zamanda kardeşçe sevgi değilse, bu birleşme, esrikçe ve geçici bir duygunun ötesinde bir birlik duygusuna asla yol açmaz. Cinsel çekim o an için birlik yanılsaması yaratır, ama sevgi olmaksızın bu "birleşme," yabancıları öncesi kadar birbirinden ayrı bırakır; bazen de birbirlerinden utanmalarına hatta birbirlerinden nefret etmelerine neden olur, çünkü yanılsama bittiğinde yabancılıklarını eskisinden çok daha belirgin bir şekilde hissederler. Sevecenlik, Freud'un inandığı gibi, cinsel içgüdünün bir yüceltilmesi değildir. O, kardeşçe sevginin doğrudan bir sonucudur ve fiziksel olmayan sevgi formlarında olduğu gibi fiziksel sevgi formlarında da vardır.

Erotik sevgide, kardeşçe ve anaca sevgi türlerinde bulunmayan bir özellik vardır. Erotik sevginin bu kendine özgü karakterinin biraz daha ayrıntılı tartışılması gerekir. Sıklıkla erotik sevginin bu özelliği yanlış anlaşılmakta, sahiplenmeci bağlılık gibi görülmektedir. Birbirlerine "âşık", başkalarına hiçbir sevgi duymayan iki insana sıkça rastlanır. Gerçekte, on-

ların aşkları *çift kişilik* bir bencilliktir. Onlar, kendilerini birbirleriyle özdeşleştiren ve ayrılık sorununu tek bireyi iki bireye genişleterek çözen insanlardır. Yalnızlığın üstesinden gelmiş duygusunu yaşarlar, fakat hâlâ insanlığın geri kalanından ayrı olduklarından, birbirlerinden ayrıdırlar ve kendilerine yabancılaşmışlardır. Erotik sevgi dışlayıcıdır, ama erotik sevgide insan diğer kişide bütün insanlığı, canlı olan her şeyi sever. İnsan, kendisini sadece tek bir kişiyle tam ve yoğun kaynaştırabildiğini hissettiği için başkalarını dışlar. Erotik sevgi, başkalarına yönelik sevgiyi sadece erotik kaynaşma anlamında, yaşamın tüm yanlarına tam katılım anlamında dışlar; derin kardeşçe sevgi anlamında dışlamaz.

Erotik sevgi, eğer sevgiyse, tek önermesi vardır. Varlığımın özüyle severim ve karşımdaki insanı varlığının özüyle yaşarım. Temelde tüm insanlar aynıdır. Hepimiz Bir'in parçalarıyız; hepimiz Bir'iz. Böyle olunca, kimi sevdiğimiz fark etmemeli. Sevgi, temelde, kişinin yaşamını bütünüyle bir başkasıyla birleştirme isteği ve kararıdır. Bu, evliliklerin yıkılmazlığı düşüncesinin ardındaki mantıktır. Tıpkı eşlerin birbirlerini asla seçmediği ama birbirleri için seçildiği ve birbirlerini sevmesinin beklendiği birçok geleneksel evlilik biçiminde olduğu gibi. Çağdaş batı kültüründe bu görüş tümden yanlış kabul edilmektedir. Sevginin spontane, duygusal bir tepkinin ve karşı konulmaz ani bir hissin dışa vurumu olduğu varsayılır. Bu açıdan bakılınca görülen sadece iki bireyin birbiriyle iç içe girme özelliğidir ve bütün erkeklerin Adem'in, bütün kadınlarınsa Havva'nın bir parçası olduğu gerçeği görülmez. Erotik sevgideki *irade* etkeni göz ardı edilir. Birisini sevmek sadece güçlü bir duygu değildir, bir karardır, bir yargıdır, bir vaattir. Sevgi sadece bir duygu olsaydı, birbirini sonsuza kadar sevme sözü

temelsiz kalırdı. Bir duygu gelir ve gider. Edimim muhakeme ve karardan yoksunsa bunun sonsuza kadar süreceği yargısına nasıl varabilirim?

Bu görüşler dikkate alındığında, kişi, sevginin yalnızca bir irade ve bağlılık edimi olduğunu ve bu yüzden temelde iki insanın kim olduğunun önemli olmadığı sonucuna varılabilir. İster başkaları tarafından ayarlansın, ister bireysel tercihin sonucu olsun evlilik gerçekleştikten sonra iradi edimin sevginin devamını garanti etmesi gerekir. Bu bakış, insan doğasının ve erotik sevginin paradoksik karakterini görmezden geliyor. Hepimiz Bir'iz, yine de her birimiz eşsiz, benzeri olmayan varlıklarız. Başkalarıyla olan ilişkilerimizde de aynı paradoks tekrarlanır. Hepimiz bir olduğumuza göre, herkesi aynı şekilde, kardeşçe sevgi duygusuyla sevebiliriz. Fakat hepimiz aynı zamanda birbirimizden farklı olduğumuza göre erotik sevgi, bazı insanlar arasında bulunan, ama herkeste olmayan belirli ve son derece bireysel öğeler gerektirir.

Şu halde, erotik sevgiyi iki özel insan arasında eşsiz ve tamamen bireysel bir çekim olarak gören ya da erotik sevginin bir irade ediminden başka bir şey olmadığını savunan bu iki görüş de doğrudur. Veya daha yerinde bir ifadeyle, her ikisi de doğru değildir. Bu nedenle, başarısız olunması durumunda kolayca çözülmesi gereken ilişki görüşü kadar, ilişkinin hiçbir koşul altında çözülmemesi gerektiği görüşü de yanlıştır.

Öz - Sevgi

Sevgi kavramının çeşitli nesnelere yönelmesi tepki yaratmadığı halde, başkalarını sevmenin erdem olduğu, kişinin kendisini sevmesinin de günah olduğu inancı yaygındır. Kendini sevme bencillikle eş tutulmuş, kişinin kendisini sevdiği oranda başkalarını az seveceğine inanılmıştır. Bu görüş batı

düşüncesinde çok eskilere dayanır. Calvin, öz-sevgiden "veba" diye söz eder.[1] Freud, öz-sevgiden psikiyatrik terimlerle söz eder, ne var ki onun görüşü de Calvin'in ki ile aynıdır. Freud için, öz-sevgi narsisizm ile eştir, libidonun kişinin kendisine yönelmesidir. Narsisizm, insan gelişmesinin ilk evresidir ve yaşamının daha sonraki evrelerinde narsisizme dönen kişi sevme kabiliyetinden yoksun olur; bunun en uç noktasında kişi delirir. Freud, sevginin, libidonun bir dışavurumu olduğunu ve libidonun da ya başkalarına yöneldiğini -sevgi ya da kişinin kendisine yöneldiğini- öz-sevgi, varsayar. Birinin çok olması anlamında bir diğerinin az olması nedeniyle sevgi ve öz-sevgi karşılıklı dışlayıcıdır. Şayet öz-sevgi kötüyse, demek ki bencil olmamak erdemlidir.

Burada karşımıza şu sorular çıkıyor: Psikolojik gözlemler, kişinin kendisine duyduğu sevgiyle başkalarına duyduğu sevgi arasında temel bir çelişki olduğunu tezini savunuyor mu? Kişinin kendisini sevmesi bencillikle aynı olgu mudur, yoksa birbirlerinin karşıtı mıdırlar? Daha da ötesi, çağdaş insanın bencilliği gerçekten de tüm zihinsel, duygusal ve sezgisel potansiyelleriyle bir birey olarak *kendisine yönelik bir ilgi midir?* "O", sosyo-ekonomik rolünün bir uzantısı haline gelmemiş midir? *Bencilliği öz-sevgiyle özdeş midir, yoksa bunun nedeni öz-sevginin eksikliği midir?*

Bencilliğin ve öz-sevginin psikolojik yanını tartışmaya başlamadan önce, başkalarına duyulan sevgiyle kişinin kendisine duyduğu sevginin karşılıklı dışlayıcı olduğu savındaki mantık hatasının vurgulanması gerekir. Şayet bir insan olarak komşumu sevmem bir erdemse, kendimi sevmem de bir ayıp değil bir erdem olmalıdır, çünkü ben de bir insanım. Beni de

1 John Calvin, *Institutes of the Christian Religion.* Çev. J. Albau, Philadelphia 1929.

içine almayan bir insan kavramı olamaz. Böylesine bir dışlamayı öne süren doktrin daha başından çelişkili olduğunu kanıtlar. İncil'de "komşunu kendin gibi sev!" diye ifade edilen görüş, kişinin kendi bütünlüğüne ve eşsizliğine saygısının, kendine sevginin ve öz anlayışının, bir başka bireye duyduğu saygıdan, sevgiden ve anlayıştan ayırt edilemeyeceği anlamına gelir. Kendime duyduğum sevgi, bir başka varlığa duyduğum sevgiyle ayrılmaz bir biçimde bağlıdır.

Tartışmamızın sonuçlarının dayandığı temel psikolojik önermelere geldik. Bu önermeler genel hatlarıyla şöyledir: Sadece başkaları değil, biz kendimiz de duygularımızın ve tutumlarımızın "nesnesiyiz"; başkalarına ve kendimize yönelik tutumlarımız, karşıt olmaktan uzaktır, hatta temelde *birleşirler*. Tartıştığımız sorun bakış bağlamında şu anlama gelir: Başkalarına duyduğumuz sevgiyle, kendimize duyduğumuz sevgi alternatif değildir. Tersine, başkalarını sevebilen herkeste, kendilerine yönelik bir sevgi tutumu bulunabilir. Kural olarak, *"nesneler" ile kişinin kendi benliği arasındaki bağ bitişik olduğu sürece sevgi bölünemez.* Gerçek sevgi, üretkenliğin bir dışavurumudur ve ilgi, saygı, sorumluluk ve bilgiyi ifade eder. Sevgi bir başkası tarafından etkilenmek anlamında bir "etki" değildir, sevilen kişinin gelişimine ve mutluluğuna yönelik, kökleri kişinin kendi sevme kapasitesinde yatan aktif bir mücadeledir.

Birisini sevmek, sevme gücünün gerçekleşmesi ve yoğunlaşmasıdır. Sevginin içerdiği temel olumlama, bütünüyle insanca özelliklerin vücut bularak sevilen insana yönelmesidir. Bir kişinin sevgisi insanın sevgisini de ifade eder. William James'in bir tür "emek bölünmesi" dediği, kişinin kendi ailesini sevip de "yabancıya" karşı bir şey hissetmemesi, sevme yetisi

yoksunluğunun en temel işaretidir. İnsan sevgisi, çoğu zaman sanıldığı gibi, belli bir insana duyulan sevgiden sonra gelen bir soyutlama değil, genellikle belli bireyleri severek kazanılmasına karşın, bir önermedir.

Bundan, kendi benliğimin de, bir başka insan kadar benim sevgimin nesnesi olması gerektiği sonucu çıkar. *Kişinin kendi yaşamını, mutluluğunu, gelişimini, özgürlüğünü olumlamasının kökleri kendi sevgi kapasitesine* yani ilgiye, saygıya, sorumluluğa ve bilgiye dayanır. Eğer bir birey üretken bir şekilde sevebiliyorsa, kendini de seviyor demektir; eğer *sadece* başkalarını seviyorsa, hiç de sevmiyor demektir.

Kişinin kendisine duyduğu sevgiyle başkalarına duyduğu sevginin kural olarak birbirine bağlı olduğu kabul edilirse, başkalarına karşı içten ilgiyi açıkça dışlayan bencilliği nasıl açıklarız? *Bencil* kişi sadece kendisiyle ilgilenir, her şeyi kendisi için ister, vermekten değil sadece almaktan haz duyar. Dış dünyaya sadece ondan ne alabileceği noktasından bakar; başkalarının ihtiyaçlarına ilgisizdir, onların onur ve bütünlüklerine saygı duymaz. Kendinden başkasını göremez; herkesi ve her şeyi kendisi için taşıdığı yararla değerlendirir. Temelde sevme yetisinden yoksundur. Bu, başkalarına duyulan ilgiyle kişinin kendine duyduğu ilginin kaçınılmaz alternatifler olduğunu kanıtlamıyor mu? Bencillikle öz-sevgi aynı olsaydı bu doğru olurdu. Fakat bu varsayım, sorunumuzla ilgili birçok hatalı sonuç çıkmasına yol açan büyük bir yanlıştır. *Bencillik ve öz-sevgi, aynı olmak bir yana, gerçekte karşıttırlar.* Bencil kişi kendini çok fazla değil, çok az sever; aslında kendinden nefret eder. Üretkenlik yokluğunun sadece bir belirtisi olan bu kendini sevmeme ve kendine ilgi göstermeme onu boş ve engellenmiş yapar. Mutsuzdur; kendine engeller koyarak ulaşamadığı do-

yumları kaygıyla yakalamaya çalışır. Kendisiyle fazla ilgileniyormuş gibi gözükür, fakat aslında bu, kendi gerçek özüne ilgi göstermedeki beceriksizliğini gizlemeye ve telafi etmeye yönelik başarısız bir çabadır. Freud, bencil kişinin sevgiyi başkalarından alıp kendine yönlendirdiği için narsist olduğunu söyler. *Bencil kişilerin başkalarını sevemediği doğrudur, fakat onlar kendilerini de sevme yetisinden yoksundurlar.*

Bencilliği, başkalarına gösteren açgözlü ilgiyle, örneğin çocuğuna aşırı düşkün annenin ilgisiyle kıyaslarsak daha kolay anlarız. Böyle bir anne, bilinçli olarak çocuğunu çok sevdiğine inansa bile o gerçekte ilgi duyduğu nesneye karşı derinlerde gizli bir nefret taşımaktadır. Aşırı ilgisinin nedeni çocuğunu çok fazla sevmesi değil, onu sevme kapasitesinden yoksunluğunu dengeleme ihtiyacıdır.

Bencilliğin doğasına ilişkin bu teori, nevrotik "özveri" konusundaki psikanalitik deneyimlere dayanır. Bu, sadece bu semptomdan değil, depresyon, yorgunluk, çalışamama, sevgi ilişkilerinde başarısızlık, v.b. gibi diğer semptomlardan rahatsız olan çok sayıda insanda gözlenen nevrotik bir semptomdur. Özveri, bir "semptom" olarak algılanmadığı gibi, sıklıkla insanların kendileriyle gurur duyduğu kurtarıcı bir karakter özelliği olarak görülür. Fedakâr kişi "kendisi için bir şey istemez," "başkaları için yaşar," kendini önemli görmemekle övünür. Özverisine rağmen mutsuz olduğunu, kendisine en yakın olan insanlarla ilişkilerinin doğurucu olmadığını görmek onu şaşırtır. Analitik çalışma, kişinin özverisinin diğer semptomlarından ayrı olmadığını, onlardan birisi hatta birçok durumda en önemlisi olduğunu; kişinin sevme ve bir şeyden hoşlanma kapasitesini felce uğrattığını; kişinin yaşama karşı düşmanlıkla dolu olduğunu ve özveri maskesinin ardında kurnaz ama derin

bir benmerkezciliğin gizli olduğunu gösterir. Bu kişi, ancak, özverisi diğer semptomlarıyla birlikte bir semptom olarak değerlendirildiğinde iyileştirilebilir. Böylece hem özverisinin hem de diğer sorunlarının kökeninde yatan üretkenlik yokluğu giderilebilir.

Özverinin doğası, onun başkaları üzerindeki etkisinde ve çoğunlukla da kültürümüzde "fedakâr" annenin çocukları üzerindeki etkisinde özellikle açıklık kazanır. Anne, özverisiyle çocuklarının sevilmenin ne demek olduğunu, buna karşılık olarak da sevmenin ne demek olduğunu öğreneceğine inanır. Ne var ki fedakârlığının etkisi, beklentilerine hiç de uymaz. Çocuklar, sevildiğine inanan bir insanın mutluluğunu göstermez; kaygılıdırlar, gergindirler, annenin ayıplamasından korkarlar ve onun beklentilerini yerine getirme endişesi taşırlar. Genellikle, annelerinin yaşama karşı gizli nefretlerinden etkilenirler. Bunu net olarak fark etmeseler bile sezerler ve sonunda kendileri de bu nefretle dolar. "Özverili" annenin etkisi, bencil anneninkinden farklı değildir; aslında daha da kötüdür, çünkü annenin özverisi onu çocukların eleştirisinden korur. Çocuklar annelerini düş kırıklığına uğratmama yükümlülüğü altına sokulmuşlardır, kendilerine erdem maskesi altında yaşamı sevmeme öğretilmektedir. Gerçek öz sevgisi kadar hiçbir şeyin yardımcı olmadığını görürüz.

Öz-sevgi üzerine olan bu görüşleri özetlemenin en iyi yolu, Meister Eckhart'ın bu konudaki sözlerini aktarmak olacaktır: "Eğer kendinizi seviyorsanız, başkalarını da kendiniz kadar seviyorsunuz demektir. Bir başkasını, kendinizi sevdiğinizden daha az seviyorsanız, kendinizi sevmekte gerçek bir başarı sağlayamazsınız. Ama kendiniz de dahil olmak üzere herkesi aynı şekilde severseniz, herkesi bir insan olarak seversiniz; bu

insan hem Tanrı hem de insandır. Bu nedenle kendini ve başkalarını eşdeğerde seven kişi, büyük ve erdemli bir kişidir."[1]

Tanrı Sevgisi

Daha önce, sevme ihtiyacımızın temelinin ayrılık deneyiminde ve birlik deneyimi yoluyla ayrılık kaygısından kurtulma gereksiniminde yattığını belirtmiştik. Tanrı sevgisi denen dini sevgi biçimi de psikolojik anlamda bundan farklı değildir. Bu da ayrılığın üstesinden gelme ve birliğe ulaşma ihtiyacından kaynaklanır. Aslında insan sevgisi gibi Tanrı sevgisinin de bir çok farklı niteliği ve yönü vardır ve bu sevgide de büyük ölçüde aynı farkları buluruz.

İster tek tanrılı, ister çok tanrılı olsun bütün tanrılı dinlerde Tanrı, en yüksek değere, en arzu edilir iyiye karşılık gelir. Bu yüzden Tanrının spesifik anlamı, bir insan için en arzu edilir iyinin ne olduğuna bağlıdır. Şu halde, Tanrı kavramını anlamak için analize Tanrıya tapan kişinin karakter yapısıyla başlamak gerekir.

Bildiğimiz kadarıyla, insan ırkının gelişmesi, insanın doğadan, anneden, kan ve toprak bağlarından kurtulmasıyla karakterize edilebilir. İnsanlık tarihinin başlangıcında insan, doğayla olan ilk birliğinden fırlatılmış olmasına karşın hâlâ bu ilkel bağlara tutunmaktadır. Bu asıl bağlara dönerek veya tutunarak güvenlik bulur. Kendini hâlâ hayvanların veya ağaçların dünyasıyla özdeş hisseder ve doğal dünyayla bir kalarak birlik bulmaya çalışır. Birçok ilkel din, bu gelişme evresine tanıklık eder. Bir hayvan toteme dönüştürülür; en ciddi dini törenlerde veya savaşlarda hayvan maskesi takılır ve Tanrı diye bir hay-

1 *Meister Eckhart*, çeviren R.B. Blakney, Harper & Brothers, New York, 1941.

vana tapılır. Gelişmenin bir sonraki evresinde, insan hüneri zanaatçı ve sanatsal bir noktaya ulaştığında, insan artık sadece doğanın lütuflarına -bulduğu meyvelere ve avladığı hayvanlara- bağımlı olmaktan kurtulduğunda, kendi elleriyle yaptığı şeyi tanrıya dönüştürdü. Bu, kilden, gümüşten ya da altından yapılan putlara tapınma evresidir. İnsan, kendi güçlerini ve becerilerini yaptığı şeylere yansıtır ve böylece yabancılaşmış bir tarzda kendi cesaretine, kendi mallarına tapar. Daha ileri bir evrede insan, Tanrı'yı insan şeklinde düşünür. Öyle görülüyor ki bu, insanın kendinin daha fazla farkına varmasıyla ve insanı dünyadaki en yüce ve asil "şey" olarak keşfetmesiyle mümkün olabilmiştir. Bu antromorfik Tanrı'ya tapınma safhasında, iki boyutlu bir gelişme buluruz. Bunlardan biri, Tanrı'ların dişi veya erkek doğasıdır, diğeri de insanın ulaştığı ve Tanrılarının doğası ile onlara yönelik sevgisinin doğasını belirleyen olgunluk derecesidir.

Öncelikle, ana merkezli dinlerden baba merkezli dinlere doğru olan gelişmeyi ele alalım. Birçok akademik çevre tarafından reddedilmesine rağmen, Bachofen ve Morgan tarafından 19. yüzyıl ortalarında yapılan büyük ve kesin keşifler ışığında, en azından birçok kültürde ataerkil dinden önce anaerkil bir din safhasının yaşandığına dair en ufak bir kuşku yoktur. Anaerkil safhada en yüce varlık annedir. O tanrıçadır, o aynı zamanda ailedeki ve toplumdaki otoritedir. Anaerkil dinin özünü anlamak için, anaca sevginin özü konusunda daha önce söylenenleri hatırlamamız yeterlidir. Anne sevgisi koşulsuzdur, koruyucudur, örter. Koşulsuz olduğu için de kontrol edilemez veya kazanılamaz. Onun varlığı sevilen kişiye mutluluk duygusu verir; yokluğu ise yitiklik ve derin bir mutsuzluk duygusu yaratır. Anne, çocuklarını "iyi" oldukları, itaat ettikleri, onun istek ve

emirlerini yerine getirdikleri için değil, kendi çocukları olduğu için çocuklarını sevdiğinden, anne sevgisi eşitliğe dayanır. Bütün insanlar eşittir, çünkü onların hepsi bir annenin çocuklarıdır, Toprak Ana'nın çocuklarıdır.

İnsan evriminin bir sonraki evresi, hakkında ayrıntılı bir bilgi sahibi olduğumuz, çıkarsamalara ve yenilemelere itimat etmeye ihtiyaç duymadığımız ataerkil evredir. Bu safhada anne tahtından indirilmiş ve toplumda olduğu kadar dinde de baba Üstün Varlık olmuştur. Babanın isteklerde bulunması, ilkeler ve yasalar koyması ve oğluna olan sevgisinin oğlunun bu isteklere boyun eğmesine bağlı olması babaca sevginin doğasıdır. Baba, kendisine en çok benzeyen, çok itaat eden ve mallarını bırakacağı varis olmaya en uygun oğlunu çok sever. (Ataerkil toplumun gelişmesi, özel mülkiyetin gelişmesiyle birlikte olmuştur.) Sonuç olarak, ataerkil toplum hiyerarşiktir; kardeşlerin eşitliğinin yerini rekabet ve karşılıklı çatışma alır. İster Hint, Mısır ya da Yunan kültürlerini, ister Yahudi, Hıristiyan ya da İslam dinini düşünelim, bir büyük tanrının yönettiği erkek tanrıların veya *Tanrı* dışında tüm tanrıların elendiği ataerkil dünyanın ortasında yaşıyoruz. Bununla birlikte, anne sevgisi isteği insanın kalbinden sökülüp atılamayacağı için, seven anne figürünün tapınaklardan hiçbir zaman tamamen sökülüp atılamaması şaşırtıcı değildir. Musevi dininde Tanrı'nın anne yönü, özellikle mistisizmin çeşitli akımlarında yeniden gündeme gelir. Katolik inançta kilise ve Meryem Ana'yı sembolize eder. Protestanlıkta bile, anne figürü gizli kalmıştır, tümüyle yok edilmemiştir. Luther, insanın *yaptığı* hiçbir şeyin Tanrı sevgisi sağlamayacağı görüşünü temel prensibi olarak ortaya koymuştur. Tanrı sevgisi lütuftur, dinsel tutum bu lütfa inanmayı ve kendini küçük ve çaresiz kılmayı gerektirir. Hiçbir iyi iş

Tanrı'yı etkileyemez ya da Katolik öğretilerin var saydığı gibi Tanrı'nın bizi sevmesini sağlayamaz. Burada, iyi işlere ilişkin Katolik öğretisinin ataerkil tablonun bir parçası olduğunu görebiliriz: Babamın sevgisini, itaat ederek ve emirlerini yerine getirerek elde edebilirim. Diğer yandan, açık ataerkil karakterine rağmen Luther doktrini içinde gizli bir anaerkil öğe taşır. Anne sevgisi kazanılamaz; o, ya vardır ya da yoktur. Benim yapabileceğim tek şey ona inanmak (Psalmist'in dediği gibi "sen, annemin memelerine inanmamı sağladın."[1]) ve kendimi çaresiz, güçsüz bir çocuğa dönüştürmektir. Ama Luther'in inancının acayipliği, anne figürünün asıl tablodan çıkarılıp yerine baba figürünün konulmasıdır; anne tarafından sevilmenin kesinliği yerine, yoğun kuşku, babadan umutsuzca koşulsuz sevgi bekleme en belirgin özellik olmuştur.

Tanrı'nın sevgisinin karakterinin, dinin anaerkil ve ataerkil yanlarının her birinin oranına bağlı olduğunu göstermek için, dindeki anaerkil ve ataerkil unsurlar arasındaki bu farkı tartışmam gerekiyor. Ataerkil yan, Tanrı'yı bir baba gibi sevmemi sağlar. Onun adil ve titiz olduğuna cezalandırdığına ve ödüllendirdiğine ve sonunda gözde oğlu olarak beni seçeceğine inanırım. Tıpkı Tanrı'nın İbrahim'i-İsmail'i seçmesi, İsak'ın Yakub'u, Tanrının gözde halkını seçmesi gibi. Dinin anaerkil yanında ise, Tanrı'yı her şeyi kucaklayan bir anne gibi severim. Onun sevgisine inanırım. Yoksul ve güçsüz de olsam, günah da işlesem beni sever, diğer herhangi bir çocuğunu bana tercih etmez; başıma ne gelirse gelsin o beni kurtaracak, koruyacak ve bağışlayacaktır. Benim Tanrı'ya duyduğum ve Tanrı'nın bana duyduğu sevginin ayrılmayacağını söylemeye gerek yok. Eğer Tanrı bir babaysa, beni bir oğul gibi sever ve ben onu bir

1 Psalm, 22: 9.

baba gibi severim. Eğer Tanrı anneyse, onun sevgisi ve benim sevgim bu gerçek tarafından saptanır.

Tanrı sevgisinin anaca ve babaca yanları arasındaki bu fark, bu sevginin doğasını belirleyen faktörlerden sadece bir tanesidir. Diğer faktör ise Tanrı kavramı ve Tanrı'ya duyduğu sevgi dolayısıyla bireyin ulaştığı olgunluk düzeyidir.

İnsan ırkının olduğu kadar dinin evrimi de anne-merkezli bir toplum yapısından baba-merkezli bir toplum yapısına doğru değiştiği için, olgun bir sevginin gelişmesini, temelde ataerkil dinin gelişmesinde izleyebiliriz.[1] Bu gelişmenin başkalarında, despotik, kıskanç, yarattığı insanı kendi malı gibi gören ve onlara ne dilerse onu yapmayı kendinde hak bulan bir Tanrı buluruz. Dinin bu safhası, Tanrının, bilgi ağacının mevyesini yiyen insanı tanrılaşabileceği için, cennetten kovduğu safhadır. Bu safha, Tanrı'nın gözdesi oğlu Nuh'un dışında evlatlarının hiç biri kendisini memnun etmediği için tufanla insan ırkını yok etmeye karar verdiği safhadır. Bu safha Tanrı'nın İbrahim'den, tam bir boyun eğmeyle sevgisini kanıtlaması için tek oğlu Isak'ı öldürmesini istediği safhadır. Fakat aynı zamanda yeni bir safha başlar; Tanrı Nuh'la bir anlaşma yaparak bir daha insan ırkını yok etmeyeceğine söz verir ve bu anlaşmayla kendini bağlar. Tanrı sadece verdiği bu sözle değil, kendi adalet ilkesiyle de taahhüt altına girer ve bu temelde Tanrı'nın, İbrahim'in en az on adil insanın bulunması halinde Sodum'u kurtarması talebine boyun eğmesi gerekir. Fakat gelişme, Tanrı'yı despotik bir kabile şefi figüründen seven bir babaya, kendi ortaya koy-

1 Bu, özellikle batının tektanrılı dinleri için geçerlidir. Hint dinlerinde anne figürleri, örneğin Tanrıça Kali'de olduğu gibi, etkisini önemli ölçüde korumuştur. Budizm ve Taoizmde Tanrı -veya Tanrıça- kavramı, hepten çıkarılmış olmasa bile, asıl önemini kaybetmiştir.

duğu ilkelerle taahhüt altına giren bir babaya dönüştürür. Gelişme devam eder ve Tanrı, bir baba figüründen, ilkelerin, adalet, doğruluk ve sevginin bir sembolüne dönüşür. Tanrı *doğruluktur*, Tanrı *adalettir*. Bu gelişmede Tanrı bir kişi, bir insan, bir baba olmaktan çıkar; fenomenin çok yönlülüğünün ardındaki birlik ilkesinin, insanın içindeki ruhanî tohumdan yetişecek olan çiçek hayalinin bir sembolü olur. Tanrının bir ismi olamaz. İsim her zaman bir şeyi veya bir insanı, yani sonlu bir şeyi ifade eder. Eğer Tanrı bir insan ya da bir şey değilse, Tanrı'nın nasıl bir ismi olabilir ki?

Bu değişimin en çarpıcı olayı, Tanrı'nın Musa'ya vahyinin İncil'deki öyküsüdür. Musa Tanrıya, İbranilerin kendini Tanrının gönderdiğine, onlara Tanrı'nın adını söylemedikçe inanmayacaklarını söylediği zaman (bir putun en temel özelliği bir adı olması olduğu için, puta tapanlar isimsiz bir Tanrı'yı nasıl kavrayabilirler ki?), Tanrı bir insanda bulunur. Musa'ya adının "Olmakta olduğum şey oluyorum," olduğunu söyler. "Benim adım oluyorum." "Oluyorum" Tanrı'nın sonlu olmadığı, bir insan, bir "varlık" olmadığı anlamına gelir. Bu cümlenin en uygun çevirisi şöyle olurdu: Onlara "adımın adsız olduğunu" söyle. Tanrı'nın resmini yapmaya, onun adını boşu boşuna anmaya, sonuçta tümüyle adını ağıza almaya konan yasaklar aynı amaca, insanı, Tanrı'yı bir baba gibi, bir insan gibi görmekten kurtarmaya yöneliktir. Sonraki dinsel gelişmede insanın Tanrı'ya herhangi bir olumlu nitelik vermemesi gerektiği ilkesiyle bu görüş daha da ileri götürülür. Tanrı'nın akıllı, güçlü, iyi olduğunu söylemek, onun bir kişi olduğu anlamına gelir. Yapabileceğim tek şey Tanrı'nın bir şey *olmadığını* söylemek, olumsuz niteliklerini belirtmek, onun sınırlı *olmadığını*, zalim, adaletsiz olmadığını varsaymaktır. Tanrı'nın ne olmadığı ko-

nusunda ne kadar çok şey bilirsem, Tanrı hakkında o kadar çok şey bilirim.[1]

Olgun monoteist görüşün gelişmesinden sadece tek bir sonuç çıkabilir: Tanrı'nın adını anmamak, Tanrı *hakkında* konuşmamak. Böylece Tanrı, monoteist teolojideki gizil gücüne ulaşır, o isimsiz Bir'dir, ifade edilemez kekemeliktir; olgusal evrenin, her türlü varoluşun temelinde yatan birliktir. Tanrı, doğruluk, sevgi, adalet olur. Madem ki insanım, Tanrı benim.

Antropomorfik ilkeden arı monoteist ilkeye doğru evrimin, Tanrı sevgisinin doğasındaki tüm farkı yaratan şey olduğu açıktır. İbrahim'in Tanrı'sı bir baba olarak sevilebilir ya da ondan korkulabilir; bazen bağışlayıcılığı, bazen öfkesi ağır basan yanı olur. Madem ki Tanrı babadır, ben de çocuğum. Henüz daha tümüyle, her şeyi bilen ve her şeye gücü yeten otistik arzumdan kurtulmuş değilim. Bir insan olarak, kendi sınırlarımı, cehaletimi, çaresizliğimi kavrayacak nesnelliğe henüz ulaşmış değilim. Hâlâ bir çocuk gibi, beni kurtaran, beni gözeten, cezalandıran, itaat ettiğim zaman beni seven, övgümle göklere çıkan, itaatsizliğime kızan bir baba olması gerektiğini iddia ederim. Açıktır ki kişisel gelişmelerinde insanların büyük çoğunluğu, bu çocukluk safhasından kurtulamadıklarından, birçok insan için Tanrı inancı, yardım eden bir babaya duyulan inançtır. Çocukça bir yanılgı. İnsan ırkının büyük yol göstericilerinden bazıları ve az sayıda insan tarafından aşılmış olmasına rağmen, bu din kavramı hâlâ en baskın din formudur.

Bu böyle olduğu için, Freud tarafından dile getirilen Tanrı kavramının eleştirisi oldukça doğrudur. Ne var ki Freud'un hatası, monoteist dinin diğer yanını, mantığı bu Tanrı kavramının

1 Bkz., Maimonides'in *The Guide for the Perplexed*, eserindeki Negatif Nitelikler kavramı.

olumsuzlanmasına yol açan gerçek özünü görmezlikten gelmesidir. Monoteist görüşün özünü takip eden gerçek dindar insan, hiçbir şey için dua etmez, Tanrı'dan hiçbir şey beklemez; Tanrı'yı bir çocuğun babasını veya annesini sevmesi gibi sevmez; Tanrı hakkında hiçbir şey bilmediğini bilecek ölçüde, kendi sınırlarını sezme alçakgönüllülüğüne ulaşır. Tanrı onun için, evriminin erken dönemlerinde, insanın uğruna çaba sarfettiği şeylerin toplamının, manevi dünyanın, sevgi, doğruluk ve adalet dünyasının bir sembolü olmuştur. "Tanrı"nın temsil ettiği ilkelere inanır. Doğruyu düşünür, sevgiyi ve adaleti yaşar. Önemli olan tek gerçeklik, "nihai ilginin" tek nesnesi olarak, tüm yaşamını, sadece ona insanca güçlerinin daima tam çiçeklenmesi için kendisine bir şans vermesi ölçüsünde değerli bulur. Ve son olarak, Tanrı'dan söz etmez, hiçbir zaman Tanrı'nın adını anmaz. Eğer bu kelimeyi kullansaydı, bunu, Tanrı'yı sevmek, bütünüyle sevme yetisini geliştirmek, insanın içinde Tanrı'nın temsil ettiklerini gerçekleştirmek yolunda bir özlemi dile getirmek için kullanırdı.

Bu bakış açısından monoteist düşüncenin mantıksal sonucu, tüm "tanrı bilim"in, "Tanrı hakkındaki bilgi"nin tümünün olumsuzlanmasıdır. Gene de, teolojik olmayan radikal bir bakışla, teistik olmayan bir sistem arasında fark vardır. Örneğin bunu erken Budizm ya da Taoizm'de görürüz.

Tüm tektanrılı sistemlerde, hatta teolojik ve mistik olmayan bir sistemde bile, insanı aşan, insanın manevi güçlerine, kurtuluş ve içsel doğuş çabalarına anlam ve yürürlük kazandıran bir spiritüel alan gerçekliği varsayımı vardır. Tanrılı olmayan bir sistemde, insanın dışında veya onu aşan spiritüel alan bulunmaz. Sevgi, mantık ve adalet sahası, sadece insan kendi evrim süreci boyunca bu güçleri kendi içinde geliştirebildiği için, bir

gerçekliktir. Bu görüşte yaşamın, insanın ona verdiği anlamın dışında bir anlamı yoktur; insan, bir başkasına yardım etmek dışında, tamamen yalnızdır.

Tanrı sevgisinden söz ederken, teistik kavram terimleriyle düşünmediğimi açıkça belirtmek isterim. Bana göre Tanrı kavramı sadece tarihin belli bir döneminde, insanın kendi yüce güçlerini, doğruluk ve birlik özlemini dile getirdiği tarihsel olarak koşullanan bir kavramdır. Ama, ayrıca katı monoteist sonuçlarla, manevi gerçeklikle ilgili teistik olmayan düşüncenin, farklı olmalarına rağmen birbirleriyle çatışmaları gerekmeyen iki görüş olduklarına inanıyorum.

Bu noktada, sorunun zorluğunu anlamak için, Tanrı sevgisinin tartışılması gereken, başka bir boyutu daha belirir. Bununla, Doğu (Çin ve Hindistan) ile Batının dinsel tutumları arasındaki temel bir farkı kastediyorum. Bu fark mantıki kavramlar terimleriyle ifade edilebilir. Aristo'dan bu yana batı dünyası Aristo felsefesinin mantık ilkelerini izlemiştir. Bu mantık, A'nın A olduğunu söyleyen özdeşlik ilkesine, çelişme ilkesine (A, A'nın değilinin değilidir) ve dışlanan orta durum ilkesine (A, hem A, hem A'nın değili; hem de ne A, ne de A'nın değili olamaz.) dayanır. Aristo, durumunu aşağıdaki cümlede net olarak açıklar: "Aynı şeyin aynı anda aynı şeye, aynı hususta hem ait olması hem de ait olmaması mümkün değildir ve diyalektik itirazları karşılamak için başka ne özellikler eklersek ekliyelim durum aynıdır. Şu halde bu, tüm ilkelerin en kesin olanıdır."[1]

Aristo mantığının bu aksiyomu düşünce alışkanlıklarımıza öylesine sızmıştır ki bunun "doğal" ve kendiliğinden açık ol-

1 Aristotle, *Metaphysics*, Book Gamma Columbia University Press, New York, 1952.

duğuna inanılır, ama diğer yandan da X'in A olduğu ve A'nın değili olmadığı önermesi saçma görülür. (Kuşkusuz önerme X öznesinin belli bir zamanını belirtmektedir, yoksa şimdiki ve sonraki X'i ya da X'in diğer yanına karşıt olan bir yanını değil.)

Aristo mantığının karşıtı *paradoksik mantık*tır. Bu mantık X'in öncülleri olarak A ve A'nın değilinin birbirini dışlamadığını varsayar. Paradoksik mantık Çin ve Hint düşüncesinde, Heraclitus felsefesinde ağır basan mantıktır ve diyalektik adı altında Hegel'in ve Marx'ın felsefesi olmuştur. Paradoksik mantığın genel ilkesi Lao-tse tarafından açık bir şekilde tanımlanmıştır. *"Kesinlikle doğru olan kelimeler paradoksik gözükür."*[1] Chuang-tzu ise: "Bir olan birdir. Bir olmayan da birdir." der. Paradoksik mantığın bu formülasyonu olumludur: *O'dur ve o değildir.* Bir başka formülasyon ise olumsuzdur: *Ne odur ne de o.* Düşüncenin ilk biçimini Taoistik düşüncede, Heraclitus'ta ve Hegel diyalektiğinde buluruz; ikinci formulasyona ise Hint felsefesinde rastlarız.

Her ne kadar Aristo mantığıyla paradoksik mantık arasındaki farka ilişkin daha ayrıntılı bir açıklama bu kitabın boyutlarını aşsa da, ilkeyi daha anlaşılır kılmak için birkaç örnek vereceğim. Batı düşüncesindeki paradoksik mantığın en erken felsefi ifadesi Heraclitus felsefesinde bulunur. Heraclitus, karşıtlar arasındaki çatışmanın, varoluşun temeli olduğunu varsayar. "Kendi içinde çatışan tüm Bir'in kendi özdeşi olduğunu, yay ile lirde olduğu gibi *çatışan uyum* olduğunu anlamıyorlar."[2] Ya da daha açık bir ifadeyle: "Aynı nehre gireriz, ama nehir

1 Lao-tse, The Tao Teh King, *The Sacred Books of the East.*
2 W. Capelle, *Die Vorsokratikler,* Alfred Kroener Verlag, Stuttgart, 1953. s., 134. (Benim çevirim. E.F.)

artık aynı değildir; bu biziz ve bu biz değiliz."[1] Ya da "Tek ve aynı şey kendini canlı ve ölü olarak, uyanık ve uykuda, genç ve yaşlı olarak şeylerde dışavurur."[2]

Lao-tse'nin felsefesinde aynı görüş daha şiirsel bir biçimde dile getirilir. Taoist paradoksik düşüncenin tipik örneği şu cümledir: "Hafifliğin kökü yerçekimidir; hareketsizlik, hareketliliğin ölçüsüdür."[3] Ya da "Tao her zaman olduğu gibi hiçbir şey yapmaz ve bu yüzden onun yapmadığı hiçbir şey yoktur."[4] Ya da "Sözlerimi anlamak da çok kolaydır, uygulamak da; fakat dünyada onları anlayabilecek ve uygulayabilecek tek bir insan yoktur."[5] Taoist düşüncede, Hint ve Sokrat düşüncesinde olduğu gibi düşüncenin ulaşabileceği en yüksek nokta hiçbir şey bilmediğimizi bilmektir. "Bilmek ve hâlâ bilmediğimizi düşünmek en yüce marifettir; bilmemek ve buna rağmen bildiğimizi düşünmek bir hastalıktır."[6] En yüce Tanrı'ya isim verilemeyeceği bu felsefenin sadece bir sonucudur. Nihai gerçeklik, nihai kelimelerle veya düşüncede kavranamaz. Lao-tse'nin de ortaya koyduğu gibi: "Çiğnenebilen Tao dayanan ve değişmeyen Tao değildir. Adlandırılabilen ad, dayanan ve değişmeyen değildir."[7] Ya da daha farklı bir formülasyonla: "Ona bakarız ve onu görmeyiz ve ona "Yeknesak" adını veririz. Onu dinleriz ve onu duymayız ve ona: "İşitilemeyen" adını veririz. Onu idrak etmeye çalışırız ve idrak edemeyiz ve ona: "Esrarengiz" adını veririz. Bu üç nitelik dolayısıyla, onu tanımın öznesi ya-

1 A.g.e., s., 132.
2 A.g.e., s., 133.
3 Mueller, op. cit. s., 69.
4 A.g.e., s., 79.
5 A.g.e., s., 112.
6 A.g.e., s., 113.
7 A.g.e., s., 47.

pamayız ve bu yüzden üç niteliği birbiriyle karıştırıp Bir'i elde ederiz."[1] Aynı görüşün bir başka formulasyonu: "Kim ki Tao'yu bilir, ondan söz etmek istemez; kim ki ondan söz eder, onu bilmiyor demektir."[2]

Brahmanist felsefe, çok yönlülükle [fenomenlerin çok yönlülüğü] birlik [Brahman] arasındaki ilişkiyle ilgilidir. Fakat Hindistan'daki veya Çin'deki paradoksik felsefeyi *dualistik* bakış açısıyla karıştırmamak gerekir. Uyum (birlik), kendisini oluşturan çelişik duruma dayanır. "Brahmanist düşünce, başından itibaren eşzamanlı zıtlıklar paradoksu etrafında odaklaşmıştı -gene de, bu odaklaşma, görünen güçlerin özdeşliği ve fenomenler dünyasının formudur..."[3] İnsandaki gibi Evren'deki nihai güç de hem kavramsal hem de duyusal alanı aşar. Bu yüzden o "ne şudur, ne de bu." Ama Zimmer'in de belirttiği gibi, "kesinlikle dualistik olmayan bu idrakta "gerçek ile gerçek olmayan" arasında bir zıtlık bulunmaz."[4] Çok yönlülüğün arkasındaki birlik arayışlarında Brahman düşünürleri, farkına varılan karşıtlar çiftinin, şeylerin değil, farkına varan zihnin doğasını yansıttığı sonucuna vardılar. Farkına varan düşünce, eğer asıl gerçekliğe ulaşmak istiyorsa kendini aşmalıdır. Karşıtlık, kendi içinde gerçekliğin bir öğesi değildir, insan aklının kategorisidir. Rig-Veda'da ilke şu şekilde dile getirilir: "Ben ikiyim, yaşam gücü ve yaşam maddesi, aynı anda ikisi." Düşüncenin, en ince ayrımıyla yalnızca çelişkiler içinde kavranabileceği görüşünün nihai sonucu, "sadece cehaletin daha çözümü zor ufku, gerçekte mayanın aldatıcı oyunlarının en

1 A.g.e., s., 57.
2 A.g.e., s., 100.
3 H.R. Zimmer, *Philosophies of India*, Pantheon Books, New York, 1951.
4 A.g.e.

karışığı."[1] olduğunu iddia eden Veda düşüncesinde en uç ifadesini bulur.

Paradoksik mantığın Tanrı kavramı üzerinde önemli bir etkisi vardır. Tanrı nihai gerçekliği temsil ettiğine ve insan aklı gerçekliği çelişkileriyle kavradığına göre, Tanrı hakkında hiçbir olumlu ifade ortaya konamaz. Veda inancında her şeye kadir ve her şeyi bilen bir Tanrı görüşü, cehaletin nihai şekli olarak değerlendirilir.[2] Burada, Tao'nun isimsizliği, kendini Musa'ya gösteren Tanrı'nın adsız adı ile Meister Eckhart'ın, "Mutlak Hiç"i arasındaki bağlantıyı görürüz. İnsan asla nihai gerçekliğin durumunu bilemez, sadece olumsuzlamayı bilebilir. "İnsan, Tanrı'nın ne olmadığının çok iyi farkında olsa bile, Tanrı'nın ne olduğunu bilemez... Bu yüzden hiçbir şeye razı olan akıl, her şeyin en iyisine gürültü koparır."[3] Meister Eckhart için "Kutsal Bir, olumsuzlamaların olumsuzlanmasıdır, inkârın inkârıdır... Her yaratıkta bir olumsuzlama vardır; biri diğeri olduğunu inkâr eder."[4] Kabalah için nihai gerçekliğin "En sof", yani Sonsuz Bir olması gibi Meister Eckhart için de Tanrı'nın "Mutlak Hiç" olması kaçınılmazdır.

Tanrı sevgisi kavramındaki önemli bir farka temel oluşturmak için, Aristo mantığıyla paradoksik mantık arasındaki farkı irdeledim. Paradoksik mantığın öğreticileri, insanın gerçekliği yalnızca çelişkiyle kavrayabileceğini ve nihai gerçekliğibirliği, Bir'in kendisini *düşünceyle* kavrayamayacağını söyler. Bu da, insanı, cevabı *düşüncede* bulmayı nihai amaç yapamayacağı sonucuna götürür. Düşünce bize, sadece, nihai cevabı

1 A.g.e.
2 Kıs. Zimmer a.g.e., s., 424.
3 *Meister Eckhart*, çeviren R.B. Blakney, Harper & Brothers, New York 1941, s., 114.
4 A.g.e., s., 247. Maimonideslerin negatif teolojileriyle kıyaslayın.

veremeyeceği bilgisini verebilir. Düşünce dünyası paradoksa takılır kalır. Dünyayı tümüyle kavramanın tek yolu, düşüncede değil, eylemde ve birlik deneyiminde yatar. Böylece paradoksik mantık, Tanrı sevgisinin, ne düşüncede Tanrı bilgisi, ne de birinin Tanrı'yı sevme düşüncesi olmadığını, Tanrı ile birliğe ulaşma deneyimi olduğu sonucuna varır.

Bu, doğru yaşam biçimine önem verilmesine yol açar. Yaşamın tümü, önemli veya önemsiz her eylem, Tanrı bilgisine adanır; ama bu, bilgi doğru düşüncede değil, doğru eylemde olan bilgidir. Bu doğu dinlerinde açıkça görülebilir. Brahmanizm'de olduğu gibi, Budizm ve Taoizm'de de dinin nihai amacı doğru inanç değil, doğru eylemdir. Aynı önemi Yahudi dininde de buluruz. Yahudi geleneğinde inançlarda bölünme pek yoktur. (Tek büyük istisna, Feriselerle Sadukiler arasındaki farktı ki bunun da temelinde iki karşıt sosyal sınıf yatmaktadır.) Yahudilikte (özellikle de çağımızın başından itibaren) önem verilen doğru yaşama biçimi Halacha'dır. (Bu kelime gerçekte, Tao ile aynı anlama sahiptir.)

Çağdaş tarihte aynı ilke Spinoza'nın, Marx'ın ve Freud'un düşüncesinde ifade bulur. Spinoza'nın felsefesinde önem, doğru inançtan doğru yaşam tavrına kaymıştır. Marx: "Filozoflar dünyayı farklı biçimlerde yorumlamışlardır, yapılması gereken dünyayı dönüştürmektir." derken aynı ilkeyi dile getirir. Freud'un paradoksik mantığı, onu, kişinin öz deneyiminin derinleşmesi olan, psikanalitik terapi sürecine götürmüştür.

Paradoksik mantık bakış açısında önem, düşünce üzerinde değil, eylem üzerindedir. Bu tavrın başka sonuçları da vardır. Her şeyden önce bu tavır Hint ve Çin dinsel gelişmelerinde bulduğumuz *toleransa* yol açmıştır. Doğru düşünce nihai gerçek değilse, kurtuluşa giden yol değilse düşünceleri farklı for-

mulasyonlara ulaşan insanlarla kavga etmek için hiçbir neden yoktur. Bu hoşgörü, karanlıkta, bir fili tarif etmeleri istenen birkaç adamın öyküsünde pek güzel dile getirilir. Adamlardan biri filin hortumuna dokunur ve "bu hayvan bir su borusuna benziyor," der. Bir başkası kulağına dokunup "yelpazeye benziyor," der. Bir üçüncüsü ise bacaklarına dokunur ve hayvanı bir sütun olarak tanımlar.

İkinci olarak paradoksik bakış açısı, bir yandan doymanın, öte yandan da bilimin gelişmesinden çok, *dönüştüren insanın* önemsenmesine yol açmıştır. Hint, Çin ve mistik görüşlerde insanın dini görevi doğru düşünmek değil, doğru hareket etmek ve/veya yoğunlaşmış meditasyon eylemiyle Bir ile bir olmaktır.

Batı düşünce akımı için tersi doğrudur. Nihai gerçeğin doğru düşünceyle bulunması beklendiğinden, doğru eylemin önemini korumuş olmasına rağmen asıl önem düşünceye verilmiştir. Dinin gelişmesinde bu durum, dogmaların formülasyonuna, dogmatik formülasyonlar üzerine sonu gelmez tartışmalara ve "inançsızlara" ya da heretiklere karşı hoşgörüsüzlüğe yol açmıştır. Bu, ayrıca dinsel tavrın temel amacı olarak "Tanrı'ya inanmaya" önem verilmesine yol açmıştır. Elbette bu, kişinin doğru yaşaması gerektiği hususunda bir kavramın olmadığı anlamına gelmez. Fakat buna rağmen Tanrı'ya inanan kişi -Tanrı'yı *yaşamasa* da- Tanrı'ya "inanmayan," ama Tanrı'yı yaşayan kişi karşısında kedini üstün hissetmiştir.

Düşünceye verilen önemin ayrıca tarihsel açıdan çok önemli bir başka sonucu daha vardır. Doğrunun düşüncede bulunabileceği görüşü sadece dogmaya değil bilime de yol açmıştır. Bilimsel düşüncede, hem entelektüel dürüstlük açısın-

dan, hem de bilimsel düşüncenin pratiğe geçirilmesi -ki bu pratik tekniktir- açısından önemli olan şey doğru düşüncedir.

Kısaca, paradoksik düşünce toleransa ve kendini dönüştürmeye yönelik bir çabaya yol açmıştır. Aristocu görüş ise dogmaya ve bilime, Katolik Kilisesi'ne ve atom enerjisinin keşfine yol açmıştır.

Tanrı sevgisi sorununa ilişkin bu iki bakış açısı arasındaki fark, üstü kapalı olarak anlatıldığı için kısa bir özete ihtiyaç var.

Batıda etkili olan din sisteminde, Tanrı sevgisi temelde Tanrı'ya, Tanrı'nın varlığına, O'nun adaletine ve sevgisine inanmakla aynı şeydir. Tanrı sevgisi esas itibariyle bir düşünce deneyimidir. Doğu dinlerinde ve mistisizmde ise Tanrı sevgisi bir olmanın yoğun duygu deneyimidir ve bu deneyim yaşamın tüm eylemlerinde bu sevgiyle kopmaz bir şekilde bağlantılıdır. Bu amacın en radikal formülasyonu Meister Eckhart tarafından verilmiştir: "Eğer ben Tanrı'ya dönüşürsem ve O beni Kendisi ile bir yaparsa bu durumda yaşayan Tanrı'yla aramızda hiçbir fark kalmaz... Bazı insanlar sanki Tanrı ötelerde bir yerde ve kendileri burada duruyormuş gibi onu göreceklerini hayal ederler; fakat bu böyle değildir. Tanrı ve ben: Biz biriz. Tanrı'yı tanıyarak onu kendime alırım. Tanrı'yı severek onun içine sızarım."[1]

Şimdi, artık, kişinin kendi ebeveynlerine sevgisiyle Tanrı sevgisi arasındaki önemli bir paralelliğe dönebiliriz. Çocuk yaşama, tüm varlığın temeliymiş gibi, annesine bağlı olarak başlar. Kendisini çaresiz hisseder ve annenin her şeyi saran sevgisine ihtiyaç duyar. Ardından düşkünlüğünün yeni merke-

1 Meister Eckhart, age., s., 181-2.

zini oluşturan babaya yönelir; baba düşünce ve eylem için yol gösterici bir ilke olur. Bu evrede onu motive eden şey babanın övgüsünü kazanma ve onu üzmekten kaçınma ihtiyacıdır. Tam olgunluk safhasında koruyucu ve emredici güçler olarak anne ve baba kişiliğinden kurtulur. Anaca ve babaca ilkeleri kendi içinde kurmuş, kendisinin baba ve annesi olmuştur; o anne ve babadır. İnsanlık tarihinde de aynı gelişmeyi görürüz; Başlangıçta, Tanrı sevgisi, ana Tanrıça'ya olan çaresiz sevgidir. İtaatle sevilen babaca Tanrı'dan geçilerek, Tanrı'nın dışsal güç olmaktan çıkıp, insanın sevgi ve adalet ilkelerini içinde birleştirdiği, Tanrı ile bir olduğu ve sonunda Tanrı'dan sadece şiirsel ve sembolik bir dille söz ettiği olgunluk evresine varılır.

Bu hususlardan, Tanrı sevgisinin, ebeveynlere olan sevgiden ayrılamayacağı sonucu çıkar. Eğer kişi annenin, klanın, ulusun ensest bağından kurtulamazsa, cezalandıran ve ödüllendiren babaya ya da herhangi bir otoriteye çocukça bağımlılığını sürdürürse, Tanrı için olgun bir sevgi geliştiremez. Böylece onun dini, Tanrı'nın tümüyle koruyucu bir anne veya ödüllendiren/cezalandıran bir baba olarak yaşandığı dinin o erken safhasıdır.

Çağdaş dinde en erken ve en ilkel gelişmeden, en üst gelişmeye kadar tüm evreler bugün bile devam etmektedir. "Tanrı" kelimesi "Mutlak Hiçliği" ifade ettiği gibi kabile şefini de ifade eder. Aynı şekilde, Freud'un da gösterdiği gibi, çaresiz bebeklikten itibaren her birey kendi içinde, kendi bilinçaltında bütün evreleri bulundurur. Sorun bireyin hangi noktaya kadar geliştiğidir. Kesin olan bir şey var: Tanrı'ya olan sevgisinin doğası, insana olan sevgisinin doğasına karşılık gelir ve dahası, Tanrı'ya ve insana yönelik sevgisinin gerçek niteliği çoğunlukla bilinçsizcedir; kendi sevgisine ilişkin daha olgun bir *düşün-*

ceyle sarılmış akla uydurulmuştur. Ayrıca insana olan sevgisi, ailesiyle olan ilişkilerine doğrudan bağlıdır ve son çözümlemede içinde yaşadığı toplum yapısı tarafından belirlenmektedir. Eğer toplumsal yapı otoriteye -açık otorite ya da pazarın ve kamuoyunun genel otoritesi- boyun eğiyorsa, bireyin Tanrı kavramı da tohumları monoteist din tarihinde bulunan olgun bir kavram olmaktan uzak, çocukça bir kavram olacaktır.

SEVGİ ve ÇAĞDAŞ BATI TOPLUMUNDA SEVGİNİN YOZLAŞMASI

III

Eğer sevgi olgun, üretken karakterin bir kapasitesiyse, bundan herhangi bir kültürdeki bireyse bir yaşamda sevme kapasitesinin bu kültürün ortalama insan karakteri üzerindeki etkisine bağlı olduğu sonucu çıkar. Çağdaş Batı kültüründeki sevgiden söz ediyorsak, Batı uygarlığının toplum yapısının ve bu yapıdan kaynaklanan ruhun, sevginin gelişmesine uygun olup olmayacağını sormamız gerekir. Soruyu sormak, ona olumsuz cevap vermektir. Batı yaşam tarzımızın her objektif gözlemcisi, sevginin -kardeşçe sevginin, anaca sevginin ve erotik sevginin- ender görülen bir olgu olduğu, bunun yerini gerçekte sevgi yozlaşmasının çok çeşitli formları olan bir sürü sahte sevgi türünün aldığını muhakkak bilir.

Kapitalist toplum bir yandan politik özgürlük ilkesine, diğer yandan da her türlü ekonomik ve toplumsal ilişkileri düzenleyen piyasa ilkesine dayanır. Emtia pazarı bu malların değiş-tokuş şartlarını belirler, emek pazarı ise emeğin alınıp

satılmasını düzenler. Hem yararlı şeyler hem de yararlı insan enerjisi ve becerisi, piyasa şartları altında zor kullanımına ya da hileye başvurulmadan alınıp satılacak birer ticari mala dönüştürülür. Ayakkabılar yararlı ve gerekli olabilirler, ama pazarda talep edilmiyorlarsa hiçbir ekonomik değeri (değişim değeri) yoktur; insan enerjisinin ve becerisinin de mevcut pazar koşulları altında bir talebi yoksa, değişim değeri yoktur. Sermaye sahibi, işgücü satın alabilir ve yaptığı sermaye yatırımından kâr elde etmek için bu işgücünü yönetebilir. İşgücü sahibi, mevcut pazar koşulları altında, açlıktan ölmek istemiyorsa emeğini kapitalistlere satmak durumundadır. Bu ekonomik yapı değerlerin hiyerarşisini yansıtır. Sermaye işgücünü yönetir; toplanan şeyler yani ölü şeyler, emekten, insan güçlerinden, canlı olan şeylerden daha üstün bir değerdir.

Bu yapı, başlangıcından itibaren kapitalizmin temel yapısı olmuştur. Bu durum her ne kadar çağdaş kapitalizmin de özelliğiyse, çağdaş kapitalizme spesifik niteliklerini kazandıran ve çağdaş insanın karakter yapısı üzerinde çok büyük etkileri olan bir sürü faktör değişmiştir. Kapitalist gelişmenin bir sonucu olarak sürekli artan bir merkezileşmeye ve sermaye yoğunlaşmasına tanık oluruz. Büyük şirketler sürekli büyürken, küçük şirketler ortadan kalkar. Bu şirketlere yatırım yapan sermaye sahipleri ile işletme işlevi birbirinden giderek daha çok ayrılır. Yüzbinlerce hisseyi elinde tutan şirket "sahibi"dir; buna karşılık şirketi, iyi maaş alan ama şirketin sahibi olmayan idari bürokrasi yönetir. Bu bürokrasi, maksimum kâr sağlamaktan çok, şirketin ve kendi güçlerinin büyümesiyle ilgilenir. Artan sermaye yoğunlaşmasına ve güçlü bir idari bürokrasinin ortaya çıkmasına paralel olarak işgücü hareketi de gelişir. İşgücünün sendikalaşmasıyla, tek işçinin emek piyasasında kendi başına ve kendisi için pazarlık etmesine gerek kalmamıştır. İşçi, onu

endüstri devleri karşısında temsil eden, aynı zamanda güçlü bir bürokrasi tarafından idare edilen büyük işçi sendikalarının bir parçası olmuştur. Sermaye ve işgücü alanındaki inisiyatif, bireyden bürokrasiye geçmiştir. Giderek artan sayıda insan, bağımsız olmaktan çıkmış, büyük ekonomik imparatorlukların idarecilerine bağımlı hale gelmişlerdir.

Bu sermaye yoğunlaşmasından kaynaklanan ve çağdaş kapitalizmin karakteristiği olan diğer bir önemli özellik de işin spesifik örgütlenme tarzında yatmaktadır. Radikal bir emek bölümüyle büyük ölçüde merkezileşmiş işletmeler, bireyin bireyselliğini yitirdiği, makinenin harcanabilir bir dişlisine dönüştüğü bir iş örgütlenmesi yaratır. Çağdaş kapitalizmin insan sorunu şu şekilde formüle edilebilir:

Çağdaş kapitalizm, sorun yaratmadan beraber çalışacak; daha çok tüketmek isteyecek; zevkleri standardize edilmiş ve kolayca etkilenip tahmin edilebilecek çok sayıda insana gereksinim duyar. Kendini hiçbir otoriteye, ilkeye ya da bilince tabii hissetmeyen, özgür ve bağımsız olduğuna inanan, ama buna karşın emir almaya, kendinden bekleneni yapmaya, sosyal makineye şürtüşmesiz uymaya, lidersiz yönetilmeye, amaçsız -iyi yapmanın, hareket halinde olmanın, çalışmanın, ilerlemenin dışında- güdülenmeye hazır insanlara gereksinim duyar.

Sonuç nedir? Çağdaş insan kendinden, çevresindeki insanlardan, doğadan yabancılaşmıştır.[1] Kendi yaşam güçlerini mevcut piyasa koşullarında elde edilebilecek en yüksek kârı getirmesi gereken bir yatırım olarak algılayan insan, ticari bir mala dönüşmüştür. İnsan ilişkileri, kendi güvenliğini süreye yakın olmaya dayandıran, düşüncede ve duyguda ya da eylem-

1 Yabancılaşmanın ve çağdaş toplumun insan kişiliği üzerindeki etkisi sorununa ilişkin daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. E. Fromm Sağlıklı Toplum.

de farklı olmayan yabancılaşmış otomatların ilişkileridir. Herkes diğerlerine olabildiğince yakın olmaya çalışır ama buna rağmen herkes insan ayrılığının üstesinden gelinmediği zaman mutlaka ortaya çıkan derin bir güvensizlik, kaygı ve suçluluk duygusuna gömülür ve tamamen yalnız kalır. Uygarlığımız, bilinç düzeyinde bu yalnızlığın farkına varmasınlar diye insanlara birçok sakinleştirici takdim eder. Her şeyden önce, bürokratik, mekanik işin katı rutini, insanların en temel insanca arzularının, aşkınlık ve birlik özlemlerinin farkına varmadan kalmalarına yardım eder. Rutin tek başına bunda başarılı olamadığı için, insan eğlence endüstrisinin sunduğu sesleri ve görüntüleri pasif bir şekilde tüketerek ve ayrıca her an yeni şeyler almanın ve bunları çok geçmeden yenileriyle değiştirmenin doyumuyla bilinçsiz umutsuzluğunun üstesinden gelir. Çağdaş insan, gerçekten Huxely'in *Brave New World*'da* çizdiği tabloya çok yakındır: İyi beslenen, iyi giyinen, cinsel yönden doygun; ama benliksiz, çevresindekilerle kurduğu en yüzeysel temaslar dışında ilişkisiz, Huxley'in kısa ve öz tanımladığı şu sloganlarla yönetilen bir insandır: "Birey hissedince toplum sendeler" ya da "Bugün yaşayacağın eğlenceyi yarına bırakma," ya da şu hicivli söz gibi: "Son günlerde herkes mutlu." Bugün insanın mutluluğu eğlenmektir. Eğlence, ticari malları, görüntüleri, yiyecekleri, içecekleri, sigaraları, insanları, dersleri, kitapları, filmleri tüketmek, yutmak, "içine almak" doygunluğunda yatar. Dünya, iştahımız için büyük bir nesnedir, büyük bir elmadır, büyük bir şişedir, büyük bir memedir: Bizse sonsuza kadar bekleyen, umut eden -sonsuza kadar hayal kırıklığına uğrayan- emicileriz. Karakterimiz değiş-tokuşa ve almaya, takasa ve tüketmeye uymuş; her şey, maddi şeyler kadar

* Muhteşem Yeni Dünya. (ç.n.)

manevi şeyler de bir değiş-tokuş, bir tüketim nesnesi haline gelmiştir.

Sevgiye ilişkin durum da, zorunlu olarak çağdaş insanın bu toplumsal karakterine göre biçimlenmiştir. Otomatlar sevemez; onlar sadece "kişilik paketlerini" değiş-tokuş edebilir ve iyi bir pazarlık olmasını dileyebilir. Sevginin ve özellikle de bu yabancılaşmış yapısıyla evliliğin en önemli dışavurumlarından birisi "ekip" görüşüdür. Mutlu evlilikler üzerine yazılan makalelerde tanımlanan ideal görüş, sürtüşmesiz işleyen bir ekiptir. Bu tanım sürtüşmesiz işleyen işçi görüşünden farklı değildir; işçinin, "makul ölçüde bağımsız," işbirlikçi, hoşgörülü ve aynı zamanda da hırslı ve girişken olması gerekir. Nitekim evlilik danışmanı da kocanın, karısını "anlaması" ve ona yardımcı olması gerektiğini söyler. Karısının yeni elbisesi ve leziz yemekler için iltifatlar yapması gerekir. Buna karşılık kadın da kocası yorgun ve canı sıkılmış bir halde eve döndüğünde onu anlamalı, iş sorunlarından söz edişini ilgiyle dinlemeli, doğum gününü unuttuğu zaman kızmayıp anlayışlı olmalıdır. Bu, tüm yaşamları boyunca birbirine yabancı kalan, hiçbir zaman "merkezi bir ilişkiye" ulaşamayan iki insanın, karşılıklı nezaketle davranma ve birbirlerini rahat ettirme çabalarının, iyi işleyen ilişkilerin toplamından başka bir şey değildir.

Bu sevgi ve evlilik kavramında asıl önem, başka türlü dayanılmaz olan yalnızlık duygusundan kaçış için bir sığınak bulma üzerinde odaklaşır. Kişi, sonunda "sevgide" yalnızlığına karşı bir sığınak bulmuştur. İki kişi dünyaya karşı bir ittifak kurar ve bu iki kişilik bencillik sevgi ve samimiyet sanılır.

Ekip ruhuna, karşılıklı hoşgörüye ve benzerine verilen önem nispeten son zamanlarda ortaya çıkan bir gelişmedir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda, sevgi kavramında, doyurucu aşk ilişkilerinin özellikle de mutlu bir evliliğin te-

melinin karşılıklı cinsel doyum olduğu düşünülüyordu. Evlilikte sıklıkla görülen mutsuzluğun nedeninin, çiftlerin doğru bir "cinsel ayarlama" sağlayamaması olduğu kabul ediliyordu. Bu hataya neden olarak da cehaletten kaynaklanan "doğru" cinsel davranışın olmaması ve eşlerden birinin ya da her ikisinin yanlış cinsel tekniğe sahip olması görülüyordu. Bu hatayı "tedavi etmek" ve birbirini sevemeyen talihsiz çiftlere yardımcı olmak için birçok kitap, doğru cinsel davranışla ilgili bilgiler ve öğütler verdi ve dolaylı ya da açık olarak, bunlara uyulması halinde mutluluk ve sevgi vaat edildi. Bunun altında ise sevginin cinselliğin çocuğu olduğu, insanların birbirlerini cinsel açıdan doyurmayı öğrenmesi halinde birbirlerini sevecekleri görüşü yatıyordu. Bu görüş, doğru tekniklerin kullanılmasının sadece endüstriyel üretimin teknik sorunlarını değil, ayrıca tüm insan sorunlarını da çözeceği yolundaki o zamanın genel yanılsamasına uyuyordu. Fakat insanlar bu varsayımın tersinin doğru olduğu gerçeğini görmezlikten geliyordu.

Sevgi yeterli cinsel doyumun sonucu değildir, fakat cinsel mutluluk -hatta cinsel teknik denen şeye ilişkin bilgi- sevginin sonucudur. Eğer bu tezin günlük gözlemlerimizin yanı sıra ispatı gerikiyorsa, psikanalitik verilerde bolca kanıt bulunabilir. En yaygın cinsel sorunlara -kadınlarda soğukluk ve erkeklerde ağır ya da hafif türden ruhsal iktidarsızlık- ilişkin araştırmalar nedenin, doğru teknik bilgi eksikliğinde değil, sevmeyi imkânsızlaştıran engellerde yattığını göstermektedir. Kişinin kendini tamamen bırakmasını, kendiliğinden davranmasını, fiziksel yakınlık anında cinsel eşine güvenmesini engelleyen sorunların derininde korku ya da nefret vardır. Eğer cinsel engelli kişi korku ya da nefretten kurtulabilirse sevebilen kişi haline gelebilecek, cinsel sorunları çözümlenecektir. Aksi halde cinsel

teknikler hakkında edineceği yığınla bilginin ona hiçbir yararı olmayacaktır.

Her ne kadar psikanalitik terapi verileri, doğru cinsel teknikleri bilmenin cinsel mutluluğa ve sevgiye yol açtığı görüşünün yanlışlığını göstermişse de, bunun altında yatan sevginin karşılıklı cinsel doyuma eşlik ettiği varsayımı büyük ölçüde Freud'un teorilerinden etkilenmiştir. Freud için sevgi temelde bir cinsel olgudur: "İnsan, deneyim yoluyla cinsel (genital) sevginin kendisine en büyük doyumu verdiğini bulduğundan, cinsel sevgi gerçekten onun için her türlü mutluluğun bir prototipi olmuştur, bu nedenle cinsel ilişkiler yoluyla daha fazla mutluluk aramaya, genital erotizmi yaşamının merkezi yapmaya yönelmiştir."[1] Freud'a göre kardeşçe sevgi cinsel arzunun bir sonucudur, ama burada cinsel içgüdü "amacı engellenmiş" bir dürtüye dönüşmüştür. "Gerçekten de amacı engellenmiş sevgi başlangıçta şehvetli sevgiyle doluydu ve insanın bilinçaltında durum hâlâ böyledir."[2] Mistik deneyimin özü ve bir başka insanla yaşanan en yoğun birlik duygusunun kökeni olan kaynaşma ve birlik ("okyanus duygusu") hissi Freud tarafından patolojik bir olgu olarak, eski "sınırsız narsizm" durumuna bir gerileme olarak yorumlanmıştır.[3]

Freud'a göre sevginin kendi içinde usdışı bir olgu olmasına sadece bir adım kalmıştır. Usdışı sevgiyle, olgun kişiliğin bir dışavurumu olan sevgi arasındaki fark ona göre yoktur. Bir yazısında Freud aktarma sevgiden[4] söz eder, ona göre aktarma sevgi özünde normal sevgi olgusundan farklı değildir. Âşık olmak daima anormallik eşiğine gelmektir, her zaman için

1 S. Freud, *Civilization and Its Discontents*,çev. J. Riviere, The Hogarth Press, Ltd. London, 1953, s., 69.
2 A.g.e., s., 69.
3 A.g.e., s., 21.
4 Freud, *Gesamte Werke*, London, 1940-52.

gerçeğe karşı körlüktür, zorlayıcılıktır ve çocukluğun sevgi nesnelerinden yapılan bir aktarımdır. Freud'a göre, ussal bir olgu veya olgunluğu süsleyen bir başarı olarak sevgi, araştırılmaya değmez çünkü ona göre gerçekte böyle bir şey yoktur.

Ne var ki Freud'un fikirlerinin, sevginin cinsel çekimin sonucu olduğu ya da daha doğrusu sevginin bilinçli duyguya yansıyan cinsel doyumla *aynı şey* olduğu görüşleri üzerindeki etkisi göz ardı edilemez. Aslında nedensel bağ başka bir yerde başlamaktadır. Freud'un fikirleri kısmen 19. yüzyıl ruhundan etkilenmiştir, kısmen de bunlar I. Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda hâkim olan ruhla popüler olmuştu. Hem halkı hem de Freud'un kavramlarını etkileyen etkenlerden ilki, Viktorya çağının katı törelerine yönelik tepkiydi. Freud'un teorilerini belirleyen ikinci etken ise kapitalizmin yapısına dayanan hâkim insan kavramıydı. Kapitalizmin insanın doğal ihtiyaçlarına karşılık geldiğini kanıtlamak için, insanın doğuştan rekabetçi ve karşılıklı düşmanlıkla dolu olduğunu göstermek gerekiyordu. Ekonomistler, ekonomik kazanımın doymak bilmez arzusu terimleriyle ve Darwinciler en güçlünün yaşamını sürdürdüğü biyolojik ilkeyle bunu kanıtladılar. Freud da aynı sonuca, erkeğin bütün kadınları cinsel olarak fethetmenin sınırsız arzusuyla güdülendiğini ve erkeğin arzusunu eyleme aktarmasını engelleyen tek şeyin toplumsal baskı olduğu savıyla varmıştır. Sonuç olarak erkekler muhakkak birbirlerini kıskanırlar ve bu karşılıklı kıskançlık ve rekabet tüm sosyal ve ekonomik nedenleri ortadan kalksa bile devam edecektir.[1]

Sonuç olarak, Freud'un düşünceleri, 19. yüzyılda hâkim olan materyalist modelden geniş ölçüde etkilendi. Bütün zihinsel olguların temelinin, fizyolojik olgularda bulunabileceği-

1 Izette de Forest, *The Leaven of Love*, Harpen & Brothers, New York, 1954.

ne inanılıyordu; böylece sevgi, nefret, hırs ve kıskançlık Freud tarafından cinsel içgüdünün çeşitli biçimlerinin sonuçları olarak açıklanıyordu. Temel gerçekliğin insanın varoluşunun toplamında, her şeyden önce de tüm insanlarda ortak olan insanın durumunda ve ikinci olarak da toplumun spesifik yapısı tarafından belirlenen yaşam pratiğinde yattığını görememiştir. (Bu tip materyalizmi aşan kesin adım, "tarihsel materyalizm" ile Marx tarafından atılmıştır. Marx'a göre insanın anlaşılmasının anahtarı, beden de ya da yiyecek veya sahiplenme ihtiyacı gibi bir içgüdüde değil, insanın toplam yaşam sürecinde, "yaşam pratiğinde" yatmaktadır.) Freud'a göre tüm içgüdüsel arzuların tam ve engelsiz doyumu ruh sağlığı ve mutluluk yaratır. Fakat açık klinik bulgular, hayatlarını sınırsız cinsel doyuma adayan erkek ve kadınların mutluluğa ulaşamadıklarını ve sıklıkla ağır nevrotik çatışmalar ya da semptomlar yaşadıklarını göstermektedir. Tüm içgüdüsel ihtiyaçların bütünüyle doyurulması, mutluluk için bir temel olmadığı gibi akıl sağlığını da garanti etmez. Freud'un görüşü, ancak I. Dünya Savaşı'ndan sonra popüler olabilirdi; çünkü kapitalist ruhta meydana gelen değişikliklerle biriktirmekten çok harcamaya, ekonomik başarının bir yolu olarak kendini sıkıntıya sokmaktan çok gittikçe genişleyen bir pazara ve kusursuz, otomatlaşmış bireyi doyurmak amacıyla tüketime önem verildi. Arzuların doyumunu ertelememek, her türlü maddi tüketimin yanı sıra cinsel alanda da temel eğilim olmuştu.

Freud'un, kapitalizmin bu yüzyılın başından itibaren bozulmamış ruhuna uygun kavramlarını en parlak çağdaş psikanalistlerden biri olan H.S. Sullivan'ın teorik kavramlarıyla karşılaştırmak ilginç olacaktır. Sullivan'ın psikanalitik sisteminde, Freud'un tersine, cinsellikle sevgi arasında kesin bir ayrım olduğunu görürüz.

Sullivan'ın teorisinde sevgi ve yakınlığın anlamı nedir? "Yakınlık iki insan arasındaki kişisel değerin tüm unsurlarının geçerli kılınmasına imkân tanıyan bir ilişki durumudur. Kişisel değerin geçerli kılınması, işbirliği dediğim bir tür ilişki gerektirir. İşbirliğiyle anlatmak istediğim insanın davranışlarını, giderek artan ölçüde özdeş-yani neredeyse karşılıklı doyum ve giderek artan benzer güvenlik eylemlerinin devamı amacıyla karşıdaki insanın dile gelen ihtiyaçlarına göre açık bir şekilde ayarlamasıdır."[1] Eğer Sullivan'ın sözlerini onun biraz karmaşık dilinden kurtarırsak, sevginin özü işbirliği olarak çıkar ortaya. Böylesi bir durumda iki insan şöyle hisseder: "Prestijimizi, faziletimizi ve üstünlük duygumuzu korumak için oyunu kurallarına göre oynuyoruz."[2]

Tıpkı Freud'un sevgi kavramının, 19. yüzyıl kapitalizmi terimleriyle, ataerkil erkeğin yaşantısının bir tanımı olması gibi; Sullivan'ın tanımı da 20. yüzyılın yabancılaşmış, pazarlamacı kişiliğin yaşantısını gösterir. Bu bir *"egotism à deux"* [çift kişilik bencillik] tanımıdır; ortak çıkarlarında birleşmiş, düşman ve yabancılaşmış bir dünyaya karşı birlikte direnen iki insan tanımıdır. Sullivan'ın yakınlık tanımı kural olarak herkesin "kendi davranışını ortak amaçlar için diğer insanların dile gelen ihtiyaçlarına göre ayarladığı" her işbirlikçi ekip duygusu için geçerlidir. (Burada Sullivan'ın dile gelen ihtiyaçlardan söz etmesi dikkate değerdir, oysa sevgi için en azından iki insan arasındaki *dile gelmeyen* ihtiyaçlar diyebiliriz.)

Karşılıklı cinsel doyum olarak, "ekip çalışması" ve yalnızlıktan kaçış olarak tanımlanan sevgi, çağdaş Batı toplumundaki sevginin yozlaşmasının iki "normal" formudur. Bu, toplumsal

1 H.S. Sullivan, *The Interpersonal Theory of Psychiatry*, W.W. Norton & Co. New York 1953, s., 246.
2 A.g.e., s., 246.

sevgi patolojisinin örnek alınmasıdır. Psikiyatristler ve artan sayıda amatörler tarafından nevrotik olarak değerlendirilen bilinçli acıyla sonuçlanan bir çok bireysel sevgi patalojisi biçimi vardır. Sık görülenlerden bazıları aşağıdaki örneklerde kısaca tanımlanmıştır.

Nevrotik sevginin temel koşulu "âşıklardan" birisinin ya da her ikisinin bir ebeveyn figürüne bağlı kalması ve bir zamanlar anneye veya babaya olan duygularını, beklentilerini ve korkularını yetişkin yaşında sevilen kişiye aktarmasıdır. Bu kişiler çocuksu bağlılık modelinden hiçbir zaman kurtulamamıştır ve yetişkinliklerinde duygusal taleplerinde bu modeli aramaktadırlar. Böylesi durumlarda kişi, entelektüel ve toplumsal açıdan kendi düzeyinde alanlarla aynı kronolojik yaşta ise de duygusal açıdan iki, beş veya on iki yaşında bir çocuk olarak kalmıştır. Daha ağır vakalarda bu duygusal geriliği, onun toplumsal itibarında rahatsızlıklara yol açar; daha hafif alanlarda ise çatışma yakın kişisel ilişkiler alanıyla sınırlıdır.

Önceki anne ya da baba-merkezli kişiliğe ilişkin tartışmamızla ilgili olarak, bugün sıklıkla görülen bu tip bir sevgi rabıtasına aşağıda verilen örnek, duygusal gelişmelerinde anneye çocuksu bir bağlılıkta saplanıp kalmış erkeklere ilişkindir. Bunlar sanki daha sütten kesilmemiş, annelerinden hiçbir zaman ayrılmamış erkeklerdir. Hâlâ kendilerini çocuk gibi hissederler; annenin korumasını, sevgisini, sıcaklığını, ilgisini ve hayranlığını isterler. Annenin koşulsuz sevgisini, annenin çocuğu olmalarının, çaresiz olmalarının, ihtiyaç duymalarının dışında hiçbir nedene bağlı olmayan sevgisini isterler. Bu tür erkekler, kadınları kendilerini sevmeleri için ikna ederken, hatta bunu başardıktan sonra son derece çekici ve sevecen olabilirler. Fakat kadınlarla ilişkileri (gerçekte diğer herkesle ol-

duğu gibi) yüzeysel ve sorumsuzcadır. Amaçları sevmek değil, sevilmektir. Bu tip erkeklerde, genelde büyük bir kibir ve açığa çıkmamış az veya çok göz alıcı fikirler vardır. Şayet doğru kadını bulmamışlarsa kendilerini güvende, dünyanın tepesinde hissederler ve önemli ölçüde sevecenlik ve çekicilik gösterebilirler; bu kadar çok yanıltıcı olmalarının nedeni de budur. Fakat bir süre sonra kadın fantastik beklentilerini karşılamayı bırakınca, çatışma ve kızgınlık büyümeye başlar. Eğer kadın böyle bir erkeğe her zaman hayranlık duymuyorsa, kendi yaşamı için taleplerde bulunuyorsa, kendisi de sevilmek ve korunmak istiyorsa ve aşırı durumlarda, diğer kadınlarla yaşadığı aşk ilişkilerini affetmeye istekli değilse (ya da bunlara hayranca bir ilgi duymuyorsa), erkek, derinden yaralanmışlık ve hayal kırıklığı hisseder ve genellikle kadının "onu sevmediği, bencil ya da otoriter" olduğu düşüncesiyle bu hissi ussallaştırır. Seven bir annenin sevimli bir çocuğa yönelik tavrı dışındaki her şey sevgisizliğin bir kanıtı olarak görülür. Bu erkekler genellikle sevecen davranışlarını, memnun etme arzularını gerçek aşkla karıştırırlar ve bu yüzden kendilerine haksızlık edildiği kanısındadırlar. Kendilerini büyük bir âşık olarak hayal ederler ve partnerlerinin nankörlüğü hakkında acıyla yakınırlar.

Böylesine anne-merkezli bir kişi ender durumlarda ağır bir rahatsızlık duymadan yaşamını sürdürebilir. Eğer annesi aşırı koruyucu bir tarzda (belki otoriter, ama yıkıcı olmayan) onu gerçekten "sevmiş" ise, eğer benzer anaca tipte bir eş bulursa, eğer özel yetenekleri ve becerileri cazibesini kullanmasını ve beğeni toplamasını mümkün kılarsa (bazen başarılı politikacıların durumunda olduğu gibi), daha üst düzeyde bir olgunluğa ulaşamasa da, toplumsal olarak "iyi uyum sağlar." Fakat daha az elverişli olan şartlarda -doğal olarak bunlar daha sıktır- top-

lumsal yaşamı olmasa bile, sevgi yaşamı ciddi bir hayal kırıklığı olacaktır. Bu tip bir kişilik yalnız bırakıldığında çatışmalar, sıklıkla yoğun kaygı ve depresyon belirir.

Daha yoğun patoloji biçimlerinde anneye olan anormal bağlılık daha derin ve daha usdışıdır. Bu düzeyde, sembolik olarak konuşacak olursak, arzulanan şey annenin koruyucu kollarına ya da besleyen memesine geri dönmek değil, tümüyle kavrayıp alan -ve tümüyle yok eden- ana rahmine geri dönmektir. Eğer akıl sağlığının doğası rahimden dünyaya çıkmaksa, ağır akıl hastalığının doğası da rahim tarafından çekilmek, gerisin geriye onun tarafından emilmektir. Bu da yaşamdan geri alınmak demektir. Bu tür anormal bağlılık, genellikle, çocuklarıyla yutucu-yok edici yoldan bağlantı kuran annelerin ilişkilerinde ortaya çıkar. Bazen sevgi, bazen görev adına çocuğu, ergeni, erkeği kendi içlerinde tutmak isterler. Erkek, ondan bağımsız nefes almamalı ancak onunla soluklanmalı; yüzeysel cinsel düzeyin dışında diğer tüm kadınları aşağılayarak sevmeli; özgür ve bağımsız olmamalı, sonsuza kadar bir sakat veya suçlu olmalı.

Annenin bu yıkan, yutan yanı anne figürünün negatif yanıdır. Anne can verebilir ve o can alabilir. Canlandıran ve yok eden odur. Sevgi mucizeleri yaratabilir ve hiç kimse onun kadar yaralayamaz. Annenin iki karşıt yanı dinsel imajlarda (Hindu tanrıçası Kali gibi) ve rüya sembolizminde bulunabilir.

Temel bağlanmanın babaya olduğu durumlarda farklı bir nevrotik pataloji ortaya çıkar.

Soğuk ve uzak bir annesi, buna karşılık tüm şefkat ve ilgisini oğlu üzerinde yoğunlaştıran bir babası olan (kısmen kadının soğukluğunun bir sonucu olarak) söz konusu bir erkeğin durumunu ele alalım. Babası, "iyi bir babadır" ama aynı za-

manda otoriterdir. Oğlunun davranışları onu memnun ettiğinde, oğlunu över, ona armağanlar verir, şefkatlidir. Oğlu onu memnun etmediği zaman sevgisini geri çeker veya oğlunu azarlar. Baba sevgisi sahip olduğu tek şey olduğundan, oğul babasına karşı kölece bir bağlılık geliştirir. Yaşamdaki tek amacı babayı memnun etmektir. Bunu başardığı zaman kendini mutlu, güvenli ve doygun hisseder. Fakat ne zaman bir hata yapsa, başarısız olsa ya da babasını memnun etmeyi başaramasa kendini gururu incinmiş, sevgisiz, itilmiş hisseder. Böyle bir erkek sonraki yaşamında benzer bir şekilde bağlanabileceği bir baba figürü arar. Tüm yaşamı babanın övgüsünü almayı başarıp başaramadığına bağlı olarak sürüp giden iniş ve çıkışlara dönüşür. Böyle erkekler çoğu kez toplumsal kariyerlerinde çok başarılı olur. Seçilen baba imajının onları nasıl idare edeceğini anlaması koşuluyla dürüst, güvenilir ve hevesli olurlar. Fakat kadınlarla olan ilişkilerinde çekingen ve mesafeli kalırlar. Kadının onlar için büyük bir önemi yoktur. Genellikle kadınlara karşı, küçük bir kıza yönelik babaca bir ilgi olarak maskelenen hafif bir nefret duyarlar. Başlangıçta, erkeksi özellikleriyle bir kadını etkileyebilirler; fakat evlendikleri kadın, belli bir dönemde kocanın yaşamındaki ağır basan baba figürüne yönelik asıl sevginin yanında ikinci bir rol oynamaya mahkûm olduğunu keşfedince hayal kırıklığına uğratırlar. Yani, kadın da her nasılsa babasına bağlı kalmış ve kendisine kaprisli çocuğuyla uğraşan bir baba gibi davranan bir kocayla yapabiliyorsa sorun olmaz.

Birbirini sevmeyen, fakat kavga etmeyecek ya da hoşnutsuzluklarını göstermeyecek kadar kontrollü ebeveynlerin yaşadığı farklı bir aile durumuna dayalı sevgide daha komplike bir nevrotik rahatsızlık ortaya çıkar. Bu uzaklık, aynı zamanda, ebeveynleri çocuklarıyla olan ilişkilerinde de kendiliğinden uzak kılar. Küçük kızın yaşadığı ortam, babayla veya anneyle

yakın bir temasa asla izin vermeyen ve bu yüzden kız çocuğunu şaşkınlık ve korku içinde bırakan, "uygunluk" ortamıdır. Ebeveynlerin ne hissettiğinden ya da ne düşündüğünden asla emin olamaz; ortamda sürekli bir bilinmezlik, bir gizem vardır. Sonuç olarak kız kendine ait hayallerden oluşan bir dünyaya çekilir, uzak kalır ve aynı tutumu daha sonraki sevgi ilişkilerinde sürdürür.

Geri çekilme, ayrıca, şiddetli bir kaygının gelişmesiyle sonuçlanır; bu, dünyaya kuvvetli temelle bağlanmama duygusudur ve birçok durumda aşırı heyecan yaşamanın tek yolu olarak mazoşist eğilimlere yol açar. Böylesi kadınlar, kocalarının normal ve duygulu bir davranış göstermesi yerine olay yaratmasını ve bağırmasını tercih ederler; çünkü bu en azından gerilimin yükünü ve korkuyu onlardan alıp götürür. Duygusal tarafsızlığın acı veren tereddütünden kurtulmak için bu tür davranışları bilinçli olarak kışkırtırlar.

Aşağıdaki paragraflarda, çocuğun gelişmesinde kökende yatan spesifik faktörler analiz edilmeksizin, usdışı sevginin sıklıkla görülen diğer biçimleri tanımlanacaktır.

Sık sık "büyük aşk" olarak yaşanan (filmlerde ve romanlarda çokça anlatılan) bir sahte sevgi biçimi, *putlaştırıcı sevgidir*. Eğer kişi, kökü kendi güçlerinin üretken gelişiminde yatan bir kimlik, bir benlik duygusu oluşturacak düzeye gelmemişse sevilen kişiyi "putlaştırma" eğilimi gösterir. Kendi öz güçlerine yabancılaşır ve bunları sevilen, her türlü sevginin, ışığın, mutluluğun kaynağı olarak, yani *summun bonum** olarak, tapılan kişiye yansıtır. Bu süreçte güç duygusunun tümünden yoksun

* İyi olan, güzel olan şeylerin toplamı. (ç.n.)

kalır; kendini bulmak yerine, sevilen kişide kendini kaybeder. Genelde ve uzun vadede hiç kimse, tapan kişinin beklentilerini yerine getiremeyeceğinden mutlaka hayal kırıklığı yaşanır ve buna çare olarak da tapınılacak bir put aranır; bu da, bazen, kısır bir döngüye dönüşür. Bu tür putlaştırıcı sevgide karakteristik olan, sevgi deneyiminin başlangıçta şiddetli olması ve ansızın gelişmesidir. Putlaştırıcı sevgi çoğu kez gerçek, büyük aşk olarak tanımlanır; fakat bununla aşkın şiddeti ve derinliği ifade edilmek istense bile, bu sadece tapan kişinin açlığını ve umutsuzluğunu gösterir. İki kişinin birbirlerine karşılıklı taptıklarının ender görülen bir şey olmadığını ve aşırı durumlarda bunun bir *folie à deux** tablosuna karşılık geldiğini söylemeye gerek yok.

Bir başka sahte sevgi türü de "romantik aşk" denilebilecek sevgi türüdür. Bu sevginin özü, aşkın, gerçek bir insanla burada ve şu anda bir ilişki içinde değil, sadece fantazilerde yaşanabileceği gerçeğine dayanır. Bu tür sevginin en yaygın biçimi filmlerde, magazinlerdeki aşk hikâyelerinde ve aşk şarkılarında yaşanan temsili sevgi doyumudur. Aşka, birliğe, yakınlığa olan tüm yerine getirilmemiş arzular, bu metaların tüketimiyle doyum bulur. Kendi ilişkilerinde ayrılık duvarını hiçbir zaman yıkamayan bir erkek ve bir kadın, ekrandaki çiftin mutlu veya mutsuz aşk hikâyesinden gözyaşlarına boğulacak kadar etkilenir. Birçok çift için ekrandaki bu hikâyeleri izlemek, sevgiyi - birbirlerine karşı değil, ama birlikte başkalarının "aşkının" seyircileri olarak- yaşadıkları tek durumdur. Aşk bir hayal olduğu sürece buna katılabilirler; ama o, iki gerçek insan arasındaki ilişkinin gerçekliğine dayanınca donup kalırlar.

* Çift kişilik delilik. (ç.n.)

Romantik aşkın bir başka yanı da sevginin zaman terimleri içinde soyutlaştırılmasıdır. Bir çift, geçmişteki aşklarının anılarıyla derinden etkilenebilir; oysa o geçmişi yaşadıkları günlerde böylesi bir sevgi yaşanmamıştır ya da bunlar gelecekteki sevginin fantazileridirler. Yaşadıkları o anda birbirlerinden çoktan sıkılmaya başlamış nişanlı veya yeni evli kaç çift, gelecekte gerçekleşecek aşklarının mutluluğuna ilişkin hayal kurar? Bu eğilim, çağdaş insana özgü genel bir tutumla aynıdır. Çağdaş insan içinde bulunduğu anı yaşamaz, geçmişte veya gelecekte yaşar. Duygusal bir şekilde çocukluğunu ve annesini anımsar ya da gelecek için mutluluk planları yapar. Sevgi, ister başkalarının kurgusal yaşantılarına temsili katılım yoluyla yaşansın, ister yaşanılan andan geçmişe veya geleceğe kaydırılarak yaşansın, bu soyutlaştırılmış ve yabancılaştırılmış sevgi, bireyin gerçekliğinin, yalnızlığının ve ayrılığının acılarını dindirmeye yarayan afyon gibi iş görür.

Nevrotik sevginin bir başka türü de, insanın, kendi sorunlarından kaçmak amacıyla *yansıtma mekanizmalarını* kullanması ve bunun yerine "sevilen" kişinin kusurlarıyla ve zayıflıklarıyla ilgilenmesidir. Bireyler bu açıdan tıpkı gruplar, uluslar ya da dinler gibi davranır. Bu kişiler, karşıdaki insanın en önemsiz kusurlarını bile gözden kaçırmazken, kendi kusurlarını görmezlikten gelmenin mutluluğunu yaşar. Daima karşıdaki insanı suçlamayla veya düzeltmeyle meşgüldürler. Eğer iki insan da bunu yaparsa -ki birçok durumda böyle olur- aşk ilişkisi, karşılıklı yansıtma ilişkisine dönüşür. Otoritersem, kararsızsam ya da açgözlüysem partnerimi bununla suçlarım ve karakterime bağlı olarak, onu iyileştirmek veya cezalandırmak isterim. Karşıdaki şahıs da aynı şeyi yapar ve böylece her ikisi

de kendi sorunlarını görmezlikten gelmeyi başarır ve kendi gelişmelerine yardımcı olacak adımlar atamaz.

Bir başka yansıtma türü de kişinin kendi sorunlarını çocuklara yansıtmasıdır. Her şeyden önce çocuk sahibi olma arzusunda sıklıkla böyle bir yansıtma meydana gelir. Böylesi durumlarda çocuk arzusu, aslında, kişinin kendi varoluş sorununu çocuğun varoluşuna yansıtmasıyla belirir. Kişi, kendi yaşamına bir anlam veremediğine inanıyorsa, çocuklarının yaşam terimleriyle kendi yaşamına bir anlam vermeye çalışır. Fakat, kendi içinde ve çocuklar için başarısız olacaktır. Kendi içindeki başarısızlığın sebebi, varoluş sorununun vekille değil, sadece kişinin kendisiyle ve kendisi için çözümlenebilmesidir. Çocuklar için başarısızlığın sebebi ise kişinin, kendi cevap arayışlarında çocuklara rehberlik etmek için ihtiyaç duyulan özelliklerden yoksun olmasıdır. Çocuklar ayrıca, mutsuz bir evliliği bitirme sorunu gündeme geldiğinde de yansıtma niyetine hizmet ederler. Böyle bir durumda ebeveynlerin değişmez argümanı ayrılamayacaklarıdır; çünkü çocukları, bütünlüklü bir yuvanın mutluluğundan mahrum etmek istemezler. Ne var ki herhangi bir detaylı inceleme, "bütünlüklü ailenin" gergin ve mutsuz atmosferinin çocuklar için kesin bir boşanmadan daha zararlı olacağını gösterecektir. Boşanma en azından çocuklara cesur bir kararla dayanılmaz bir duruma son verilebileceğini öğretir.

Burada sıkça rastlanan bir başka hataya daha değinmek gerekiyor. Bu hata, sevginin, zorunluluk gereği çatışma yokluğu anlamına geldiği yanılsamasıdır. İnsanlar, her durumda acıdan ve üzüntüden kaçınmak gerektiğine inanmayı adet haline getirdikleri gibi sevginin de herhangi bir çatışma olmaması

anlamına geldiğine inanır. Buna inanmak için iyi gerekçeler de bulurlar: Çevrelerindeki mücadeleler, taraflara hiçbir yararı olmayan yıkıcı ilişkilerdir. Ama bunun nedeni, insanların çoğunun "çatışmaları"nın aslında, *gerçek* çatışmalardan kaçma çabasından başka bir şey olmamasıdır. Bu çatışmalar, doğaları gereği netliğe ve çözüme açık olmayan önemsiz veya yüzeysel konulara ilişkin anlaşmazlıklardır. İki insan arasındaki gerçek çatışmalar, gizlemeye ya da yansıtmaya hizmet etmeyen ama ait oldukları içsel gerçekliğin derinlerinde yaşanan ve yıkıcı olmayan çatışmalardır. Bunlar netliğe yol açar, her iki insanın da daha bilgili ve daha güçlü ortaya çıktığı bir boşalım yaratır. Bu da yukarıda söylenen bir şeyi tekrar vurgulamamızı gerektirir.

Sevgi, ancak, iki insanın birbirleriyle kendi varoluşlarının merkezinde iletişim kurmasıyla, her birinin kendini kendi varoluşunun merkezinde yaşamasıyla mümkün olur. İnsan gerçekliği, canlılık, sevginin temeli sadece bu "merkezi yaşantı"dadır. Böyle yaşanan sevgi daimi bir meydan okumadır; bir dinlenme yeri değildir; birlikte hareket etme, gelişme ve çalışmadır. İki insanın kendilerini kendi varoluşlarının özünde yaşadığı, kendilerinden kaçmak yerine kendileriyle bir olmayla birbirleriyle de bir olduklarının temel gerçeği yanında, uyum ya da çatışma, sevinç ya da hüzün ikincil kalır. Sevginin varlığı için sadece bir kanıt vardır: İlişkinin derinliği ve ilgililerin her birisindeki canlılık ve güç; sevgi bu meyvesinden tanınır.

Otomatlar birbirlerini sevemedikleri gibi Tanrı'yı da sevemez. *Tanrı sevgisindeki yozlaşma,* insan sevgisindeki yozlaşmayla aynı boyutlara ulaşmıştır. Bu gerçek, bu çağda dini bir rönesansa tanık olduğumuz görüşüyle bariz bir karşıtlık için-

dedir. Hiçbir şey gerçekten bu kadar uzak olamaz. Tanık olduğumuz şey (istisnalar olsa da), putperestçe bir Tanrı kavramına gerileme ve Tanrı sevgisinin yabancılaşmış bir karakter yapısına uyan bir ilişkiye dönüştürülmesidir. Putperestçe Tanrı kavramına gerilemeyi görmek kolaydır. İnsanlar kaygılıdır, ilkesiz ya da inançsızdırlar, ilerlemenin dışında amaçsızdırlar. Bu yüzden çocuk kalmaya, yardıma ihtiyaç duyduklarında babanın ya da annenin yardımlarına yetişeceğini ummaya devam ederler.

Ortaçağ'dakine benzer dinsel kültürlerde ortalama insanın Tanrı'ya yardım eden bir baba ve anne olarak baktığı doğrudur. Fakat Ortaçağ insanı, aynı zamanda, Tanrı'yı ciddiye de alıyordu. Yaşamındaki en temel hedef Tanrı'nın ilkelerine göre yaşamak, "kurtuluşu" diğer bütün etkinliklerinin üstünde tutmaktı. Bugün bu çabadan geriye hiçbir şey kalmamıştır. Günlük yaşam her türlü dini değerden kesin olarak ayrılmıştır. Yaşamımız maddi konfora ve kişilik pazarındaki başarıya adanmıştır. Seküler çabalarımızın dayandığı ilkeler kayıtsızlık ve egoizmdir (ikincisine çoğu zaman "bireysellik" veya "bireysel inisiyatif" adı verilir.). Gerçekten dindar olan kültürlerin insanı, babaya bir yardımcı gibi ihtiyaç duyan fakat babanın öğrettiklerini ve ilkelerini yaşama geçirmeye başlayan sekiz yaşındaki çocuklarla kıyaslanabilir. Çağdaş insan ise daha çok üç yaşındaki bir çocuğa benzer; ihtiyaç duyduğu zaman baba diye bağırır, ihtiyacı yoksa kendi oynunu oynamaya devam eder.

Bu açıdan, Tanrı'nın ilkelerine göre yaşamı dönüştürmeksizin antromorfik Tanrı resmine yönelik çocuksu bağlılık içinde, Ortaçağın dinsel kültüründen çok ilkel bir putperest kabi-

leye daha yakınız. Başka bir açıdan ise dinsel durumumuz sadece çağdaş batılı kapitalist topluma özgü ve yeni özellikler gösterir. Bu kitabın daha önceki bir bölümünde değinilen bir ifadeyi tekrarlamak isterim. Çağdaş insan kendini bir ticari mala dönüştürmüştür. Yaşam enerjisini, kişilik pazarında kendi konumunu ve durumunu dikkate alarak, en yüksek kârı elde edebileceği bir yatırım olarak algılar. Kendine, diğer insanlara, doğaya yabancılaşmıştır. Asıl amacı, becerilerini, bilgisini ve kendisini yani "kişilik paketini" alışverişin kendisi gibi dürüst ve kârlı almasını isteyen birisiyle değiştirmiştir. Yaşamın ilerlemekten başka bir amacı, tatminkâr alışverişten başka bir ilkesi ve tüketmekten başka bir doyum kaynağı yoktur.

Bu şartlar altında Tanrı kavramı ne gibi bir anlam taşıyabilir? Tanrı kavramı ilk dinsel anlamından, yabancılaşmış bir başarı kültürüne uyan bir anlama dönüştürülmüştür. Son zamanların dini uyanışında Tanrı inancı, insanın rekabetçi mücadeleye daha iyi uyum sağlaması için kullanılan psikolojik bir aygıta dönüştürülmüştür.

Din, iş etkinliklerinde insana yardımcı olmak amacıyla kendi kendini telkin ve psikoterapiyle ittifak halindedir. Yirmili yıllarda "kişiliği geliştirmek" amacıyla henüz Tanrı'ya başvurulmamıştı. 1938'lerin en çok satan Dale Carnegie'nin *Dost Kazanma ve İnsanları Etkileme Sanatı* adlı kitabı kesinlikle dünyevi bir yapıdaydı. Carnegie'nin kitabının o günlerde üstlendiği fonksiyonu, bugünlerin en çok satan kitabı olan Aziz N.V. Peale'nin *Olumlu Düşüncenin Gücü* adlı kitabı yerine getirmektedir. Bu dini kitapta, başarıya gösterilen üstün ilgimizin, kendi içinde monoteist dinin ruhuna uygun olup olmadığı bile tartışılmıyor. Tersine, bu üstün amaçtan kuşkulanılmıyor bile;

insanın başarı kabiliyetinin artırılması anlamında Tanrı inancı ve dua tavsiye ediliyor. Tıpkı çağdaş psikiyatristlerin, müşterileri daha çok etkilemek için işçilerin mutlu olmasını tavsiye etmesi gibi, bazı papazlar da daha başarılı olmak için Tanrı sevgisini tavsiye etmektedir. "Tanrı'yı ortağınız yapın" demek, Tanrı'yı iyi bir iş ortağı yapmak demektir; bu, sevgi, adalet ve doğruluk içinde onunla bir olmak anlamına gelmez. Tıpkı kardeşçe sevginin yerini kişisel olmayan adaletin alması gibi, Tanrı da Evren A.Ş.'nin uzaklardaki Genel Müdürüne dönüştürülmüştür. Onun orada olduğunu bilirsiniz, işleri o yürütür (onun da yürütebilmesine rağmen); onu hiç görmezsiniz ama siz "kendi payınıza düşeni yaparken" onun liderliğini kabul edersiniz.

Sevginin Uygulanması
IV

Sevme sanatının teorik yanından sonra, şimdi de çok daha zor bir sorunu, sevme sanatının uygulanmasını ele almamız gerekiyor. Bir sanatın uygulanmasını öğrenmenin, onu uygulamak dışında başka herhangi bir yolu olabilir mi?

Günümüzde insanların çoğunun, dolayısıyla da bu kitap okurunun, "kendi kendine nasıl yapılabileceği" konusunda reçete verilmesini beklemesi sorunun güçlülüğünü daha da arttırmaktadır; incelediğimiz konu açısından, bu, nasıl seveceğinin öğretilmesi demektir. Korkarım, bu son bölüme bu ruhla yaklaşan herkes büyük bir düş kırıklığına uğrayacaktır. Sevmek, herkesin sadece kendi başına ve kendisi için yaşayabileceği kişisel bir deneyimdir: aslında böyle bir deneyimi, en azından çocukluğunda, ergenliğinde ya da yetişkinliklerinde gelişmemiş biçimiyle de olsa yaşamamış olan insan yok gibidir. Sevginin uygulanmasını tartışırken yapılacak şey, sevme sana-

tının önermelerini, buna yönelik yaklaşımları ve bu önermelerle yaklaşımların uygulanmasını incelemektir. Hedefe giden adımlar ancak kişinin kendisi tarafından atılabilir ve tartışma, kesin adım atılmadan önce biter. Gene de yaklaşımların tartışılmasının, sanatta ustalaşmaya yardımcı olabileceğine inanıyorum: En azından "reçete" beklemekten kendini kurtaranlar için!

Uğraştığımız sanat marangozluk sanatı, tıp ya da sevme sanatı olsun, bir sanatın uygulanmasının bazı genel şartları vardır. Her şeyden önce, bir sanatın uygulanması *disiplin* gerektirir. Disiplin içinde bir şeyi yapmasam hiçbir zaman hiçbir şeyde iyi olamam; sadece "havamdayken" yaptığım şey hoş ya da eğlenceli bir hobi olabilir, ancak bu sanatta hiçbir zaman bir usta olamam. Fakat sorun, sadece belli bir sanatın uygulanmasındaki disiplin (her gün belli saatlerde pratik yapmak gibi) değildir, kişinin tüm yaşamındaki disiplindir. Çağdaş insan için hiçbir şeyin disiplini öğrenmekten daha kolay olmadığı düşünülebilir. Kesinlikle rutin bir işte en disiplinli şekilde günde sekiz saat harcanmıyor mu? Ne var ki gerçek olan çağdaş insanın iş saatleri dışında öz-disipline çok az sahip olmasıdır. Çalışmadığı zaman tembel olmak, aylaklık etmek ya da daha hoş bir kelimeyle "rahatlamak" ister. Bu tembellik isteği, büyük ölçüde yaşamın rutinleşmesine karşı bir tepkidir. İnsan, günde sekiz saat boyunca kendisinin olmayan amaçlar uğruna, kendisinin düzenlemediği bir biçimde ama işin ritmine göre önceden belirlenen şekilde, enerjisini harcamaya zorlandığı için isyan eder; bu isyanı çocuksu bir kendi isteklerine düşkünlüğe dönüşür. Buna ek olarak, otoriterciliğe karşı verdiği savaş, usdışı otoritenin dayattığı disipline olduğu kadar kendi kendine koyduğu ussal disiplin de dahil onu tüm disiplinlere karşı şüpheci

yapmıştır. Ne var ki disiplin olmaksızın hayat parçalanır, alt üst olur ve konsantrasyondan yoksun kalır.

Bir sanatta ustalaşmak için *konsantrasyonun* gerekli bir şart olduğunu kanıtlamaya gerek yok. Bir sanatı öğrenmeyi deneyen herkes bilir bunu. Gene de kültürümüzde konsantrasyona öz disiplinden daha az rastlanır. Aksine, kültürümüz, başka hiçbir yerde benzeri olmayan yoğunlaşmamış ve dağınık bir yaşam modeline yol açar. Aynı anda birkaç şey birden yaparsınız; okursunuz, radyo dinlersiniz, konuşursunuz, sigara içersiniz, yersiniz, içersiniz. Ağzı açık ve her şeyi -resimleri, likörü, bilgiyi- yutmaya hazır, iştahlı bir tüketicisiniz. Bu konsantrasyon eksikliği kendimizle yalnız kalmaktaki zorlukta kendini gösterir. Konuşmadan, sigara içmeden, okumadan, içmeden öylece oturmak insanların çoğu için imkânsızdır. Sinirlenir, rahat durmazlar; elleriyle ya da ağızlarıyla bir şeyler yapmaları gerekir. (Sigara içmek, bu konsantrasyon eksikliğinin semptomlarından birisidir, eli, ağzı, gözleri ve burnu meşgul eder.)

Üçüncü bir faktör *sabırdır*. Yine herhangi bir sanatta ustalaşmayı deneyen herkes, bir şeye ulaşmak için sabrın gerekli olduğunu bilir. Eğer kişi çabuk sonuçların peşindeyse bir sanatı asla öğrenemez. Ancak çağdaş insan için sabır, disiplin ve konsantrasyonun uygulanması kadar zordur. Tüm endüstri sistemimiz tam tersini körükler: Hız! Tüm makinelerimiz hız için dizayn edilir: Arabalar ve uçaklar bizi gideceğimiz yere çabucak ulaştırır. Ve daha hızlı olan daha iyidir. Diğerinin süresinin yarısı kadar bir sürede aynı nicelikte mal üreten bir makina, eski ve yavaş olandan iki kat iyidir. Elbette bunun önemli ekonomik nedenleri vardır. Fakat diğer bir çok durumlarda olduğu gibi, insan değerleri de ekonomik değerler tarafından belirlenir. Makineler için iyi olanın insan için de iyi olması gerekir.

Mantık böyledir. Çağdaş insan işlerini hızlı yapmadığı zaman bir şeyler -zaman- kaybettiğini düşünür. Gene de, zaman öldürmek dışında kazandığı zamanla ne yapacağını da bilmez.

Son olarak, herhangi bir sanatı öğrenmenin bir koşulu da sanatta ustalaşmaya yönelik *üstün ilgidir*. Eğer sanat üstün öneme sahip bir şey değilse çırak bunu hiçbir zaman öğrenemeyecektir. Olsa olsa iyi bir amatör olarak kalacaktır, fakat asla bir usta olamayacaktır. Bu koşul, diğer herhangi bir sanatta olduğu gibi sevme sanatında da gereklidir. Ama öyle görünüyor ki sevme sanatındaki amatörlerin ustalara oranı, diğer sanatlardakinden çok daha yüksektir.

Bir sanatı öğrenmenin genel koşullarıyla ilgili olarak bir noktaya daha değinmemiz gerekiyor. İnsan bir sanatı öğrenmeye doğrudan doğruya değil, dolaylı olarak başlar. Sanatın kendisine başlamadan önce insanın çok sayıda başka şeyi -ve görünürde hiç de ilgili olmayan- de öğrenmesi gerekir. Bir marangoz çırağı işe tahta rendelemeyi öğrenmekle başlar; piyano çalmayı öğrenen biri önce gam yapar; Zen Okçuluk sanatı çırağı nefesini tutma egzersiziyle başlar. Eğer kişi bir sanatta usta olmayı istiyorsa yaşamının tamamını ona adamalı ya da en azından onunla ilgili olmalı. Kişinin kendisi sanatın uygulanmasında bir araç olur ve yerine getirmek zorunda olduğu spesifik fonksiyonlara göre formunda olması gerekir. Sevme sanatı bağlamında bu, sevme sanatında usta olmak isteyen herkesin yaşamının her safhasında disiplin, konsantrasyon ve sabır *uygulayarak* işe başlanması gerektiği anlamına gelir.

İnsan disiplini nasıl uygular? Büyük babalarımız bu sorunun yanıtı için daha iyi donanmışlardı. Onların önerileri, sabahları erken kalkmak, gereksiz lükslere kapılmamak, sıkı çalışmak olurdu. Bu tip disiplinin açık eksikleri vardır. Bu

disiplin katı ve otoriterdir; idareli olma ve biriktirme erdemleri üzerine kurulmuştur ve birçok açıdan yaşama düşmandır. Fakat bu tip disipline tepki olarak, *her türlü* disipline şüpheyle yaklaşmaya ve sekiz saatlik iş boyunca zorlandığımız rutin hayatı dengelemek için yaşamın geri kalanını disiplinsiz, aylaklık düşkünlüğüyle yaşamaya yönelik artan bir eğilim ortaya çıkmıştır. Belli bir saatte kalkmak, gün boyunca düşünme, okuma, müzik dinleme, yürüme gibi aktivitelere düzenli bir zaman ayırmak; gerilim romanları ve filmleri gibi kaçış eğlencelerinde en azından belli bir sınır dışında ölçüyü kaçırmamak, tıkabasa yiyip içmemek: Bunlar açık ve temel kurallardan bazılarıdır. Bununla birlikte disiplinin dışarıdan insana empoze edilen bir kural gibi uygulanmaması, insanın kendi iradesinin bir dışavurumu olması gerekir. Disiplin hoş bir şey olarak hissedilmeli ve bırakırsa özleyeceği bir davranışa insan kendisini yavaş yavaş alıştırmalıdır. Batılı disiplin kavramının (her erdemin olduğu gibi) talihsiz bir yanı, disiplin uygulamanın acı verici olduğu ve ancak acı verirse "iyi" olabileceği düşüncesidir. Doğu, insan için -bedeni ve ruhu için- iyi olan şeyin, başlangıçta üstesinden gelinmesi gereken zorlukların olmasına rağmen, kabul edilebilir olması gerektiğini uzun zaman önce anlamıştır.

Her şeyin konsantrasyon yeteneğini engellemeye çalışıyor gibi göründüğü kültürümüzde konsantrasyonu uygulamak çok daha zordur. Konsantrasyonu öğrenmede en önemli adım, insanın okumadan, radyo dinlemeden, sigara ya da içki içmeden kendisiyle yalnız kalabilmeyi öğrenmesidir. Gerçekten de konsantre olabilmek, kendisiyle yalnız kalabilmek demektir ve bu kabiliyet, sevme kabiliyeti için kesinlikle gerekli bir koşuldur. Eğer kendi ayaklarımın üstünde duramadığım için bir başka kişiye bağlanmışsam, o kişi bir cankurtaran olabilir fakat

ilişki bir sevgi ilişkisi değildir. Paradoksal olsa da yalnız kalabilme yeteneği, sevme yeteneği için koşuldur. Yalnız başına kalmayı deneyen herkes bunun ne kadar zor olduğunu keşfedecektir. Kendini huzursuz, yerinde durmaz ve hatta kaygılı hissedecektir. Bu uygulamaya devam etme isteksizliğini, bunun hiçbir anlamı olmadığını, aptalca olduğunu, çok zaman aldığını, vb. düşünerek ussallaştırma eğilimi gösterecektir. Aynı zamanda aklına gelen her türden düşüncenin kendisine hâkim olduğunu gözleyecektir. Zihnini boşaltıp dinlendirmek yerine, bir dolu düşüncenin kafasına üşüşüverdiğini, günün daha sonraki saatleri için planlar yaptığını, yapmak zorunda olduğu bir işteki zorluğu, gece gidebileceği yerleri düşündüğünü fark edivere-cektir. Birkaç basit egsersiz uygulamak yararlı olacaktır; örneğin, rahat bir pozisyonda oturmak (ne gevşek ne de katı), gözlerini kapamak ve gözlerinin önünde beyaz bir perde görmeye çalışmak, araya giren her türlü görüntüyü ve düşünceyi gidermeye çalışmak sonra da soluk alıp verişini izlemek ama bu konuda düşünmemek, soluk alıp verişlerini zorlamamak sadece onu izlemek ve onu hissetmek için yapmak; aynı zamanda bir "Ben" duygusu yaşamaya çalışmak; ben=kendim, güçlerimin merkezi olarak, kendi dünyamın yaratıcısı olarak ben... Böyle bir konsantrasyon egzersizinin, en azından her sabah yirmi dakika süreyle (şayet mümkünse daha uzun) ve her akşam yatmadan önce yapılması gerekir.[1]

Böylesi egzersizlerin dışında insan yaptığı her şeyde konsantrasyonu öğrenmelidir: Müzik dinlerken, kitap okurken, bir

1 Doğu'da özellikle de Hint kültürlerinde bu konuda çok sayıda teori ve pratik olmasına karşın, Batı'da son yıllarda benzer amaçlar takip edilmiştir. Bunların en önemlisi bence Gindler okuludur. Bu okulun amacı, *kişinin kendi bedenini hissetmesidir*. Gindler'in metodunu anlamak için Charlotte Selver'in yapıtlarına, New York New School'daki konferans ve kurslarına bakınız.

insanla konuşurken, bir manzarayı izlerken... O anki faaliyet kişinin tümüyle kendini verdiği tek önemli şey olmalıdır. Eğer insan konsantre olmuşsa *ne* yaptığı pek önem taşımaz; önemli şeyler gibi önemsiz şeyler de yeni bir gerçeklik boyutu kazanır. Çünkü insanın tüm dikkati bunlar üzerinedir. Konsantrasyonu öğrenmek için, bayağı konuşmalardan, samimi olmayan konuşmalardan olabildiğince kaçmak gerekir. Eğer iki insan, her ikisinin de bildiği bir ağacın büyümesinden ya da henüz yedikleri ekmeğin tadından veya işlerindeki ortak bir deneyimden söz ediyorlarsa, konuştukları şeyi yaşamaları ve soyut olarak ele almamaları koşuluyla, böyle bir konuşma önemli olabilir; diğer yandan bir konuşma politika ya da din ile ilgili olduğu halde gene de bayağı olabilir; bu, iki insan klişelerle konuştuğu, söylediklerinde samimi olmadıkları zaman ortaya çıkar. Buna, tıpkı bayağı konuşmalardan kaçınma gibi kötü arkadaşlıktan kaçınmanın da önemli olduğunu eklemeliyim. Kötü arkadaşlıkla sadece hain ve yıkıcı insanları kastetmiyorum; onlarla arkadaşlık etmekten kaçınmak gerekir çünkü yörüngeleri zehirleyici ve alçaltıcıdır. Aynı zamanda zombileri, bedenleri yaşadığı halde ruhları ölü olan insanları; düşünceleri ve konuşmaları bayağı olan insanları; konuşmak yerine çene çalan ve düşünmek yerine klişeleşmiş fikirleri savunan insanları kastediyorum. Ancak böyle insanların arkadaşlığından kaçınmak her zaman mümkün değildir, bazen gerekli bile değildir. Eğer insan beklenen yönde -yani klişelerle ve bayağılıklarla- değil de, doğrudan ve insanca tepki verirse, böyle kişilerin beklenilmedik şokun yarattığı şaşkınlığın yardımıyla davranışlarını değiştirdiklerini görür.

Başkalarıyla olan ilişkilerde konsantre olmak demek, temelde dinleyebilmek demektir. Çoğu insan, gerçekten dinle-

meksizin, başkalarını dinler hatta öğüt bile verir. Karşıdaki insanın konuşmasını ciddiye almadıkları gibi kendi cevaplarını da ciddiye almazlar. Sonuç olarak konuşma onları yorar. Konsantre olup dinledikleri takdirde daha çok yorulacakları yanılsaması içindedirler. Fakat bunun tersi doğrudur. Yoğunlaşarak yapılan bir faaliyet kişiyi daha diri tutar (sonrasında doğal ve yararlı bir yorgunluk başlasa bile), buna karşın yoğunlaşmadan yapılan faaliyet kişinin uykusunu getirir, aynı zamanda günün sonunda uyumayı da daha çok zorlaştırır.

Konsantre olmak demek, şimdiki zamanı, şu anda burada yaşamak, yapılacak bir sonraki şeyi düşünmemek demektir. Konsantrasyonun, herkesten çok birbirini seven insanların uygulaması gerektiğini söylemeye gerek yok. Birbirlerine yakın olmayı öğrenmeleri gerekir; genelde yapıldığı gibi birçok yoldan birbirlerinden kaçmamalıdırlar. Yoğunlaşmayı uygulamaya çalışmak başlangıçta zordur; kişiye sanki hiç hedefe ulaşamayacakmış gibi görünebilir. Bu da sabrın ne denli gerekli olduğunun kanıtıdır. Eğer kişi, her şeyin bir zamanı olduğunu bilmez ve olayları zorlarsa, o kişi gerçekten de konsantrasyonda -ne de sevme sanatında- kesinlikle başarılı olamayacaktır. Sabrın ne olduğu konusunda bir fikir sahibi olmak için yürümeyi öğrenen bir çocuğu seyretmek yeterlidir. Çocuk düşer, tekrar düşer ve tekrar tekrar düşer ama denemeye devam eder; bir gün düşmeden yürüyünceye kadar ve her an ilerleme kaydederek. Yetişkin insan çocuk gibi sabırlı olsaydı ve kendisi için önemli olan arayışlarında çocuk gibi konsantre olabilseydi nelere ulaşmazdı ki!

İnsan, *kendine karşı duyarlı* olmaksızın yoğunlaşmayı öğrenemez. Bunun anlamı nedir? İnsan her zaman kendini düşünüp, kendini "analiz" mi etmeli? Eğer bir makinaya karşı du-

yarlı olmaktan söz ediyor olsaydık, bunun ne anlama geldiğini açıklamak pek de zor olmazdı. Örneğin, araba kullanan herhangi bir insan ona karşı duyarlıdır. Küçük, olağandışı bir gürültü, motorun çekiş gücündeki en ufak değişme bile fark edilir. Aynı şekilde sürücü, yol yüzeyindeki değişikliklere, önündeki ve arkasındaki arabaların hareketine karşı duyarlıdır. Gene de tüm bu faktörleri *düşünmez;* zihni, üzerinde yoğunlaştığı durumla -arabasını güvenli bir şekilde sürmek- ilgili tüm değişikliğe açık, rahat bir uyanıklık halindedir.

Başka bir insana duyarlı olma durumuna bakarsak, bunun en açık örneğini bir annenin bebeğine olan hassasiyetinde ve tepkisinde görürüz. Bazı bedensel değişiklikleri, istekleri, kaygıları açıkça dile gelmeden önce fark eder. Çocuğu ağladığı için uyanır ancak daha yüksek başka bir ses onu uyandırmaz. Tüm bunlar, çocuğun yaşamının izharlarına karşı duyarlı olduğu anlamına gelir; kaygılı ya da sıkıntılı değildir, çocuktan gelen her önemli mesajı almaya hazır, uyanık bir denge durumundadır. Aynı şekilde insan kendine karşı da duyarlı olabilir. Örneğin, kişi yorgunluk ve depresyon duygusunun farkındadır ve buna yenik düşmek, her zaman hazır olan sıkıcı düşüncelerle bu duyguyu desteklemek yerine "ne oldu?" diye sorar. Neden sıkılıyorum? Aynı şey kişi gücendiğinde ya da kızdığında, düş kurmaya ya da benzeri kaçamaklara yöneldiğinde de görülür. Tüm bu örneklerde önemli olan şey, bunların farkında olmak ve binbir çeşit yoldan bunları ussallaştırmamaktır; dahası, bize neden kaygılı, depresyonlu, gücenmiş olduğumuzu -çoğu kez anında- söyleyecek olan içimizdeki sese açık olmamız gerekir.

Ortalama insan, bedensel süreçlerine karşı duyarlıdır; değişmeleri, hatta en hafif ağrıları fark eder. İnsanların çoğu, iyi olmanın nasıl bir duygu olduğuna ilişkin bir imaja sahip ol-

duklarından bu tip bedensel duyarlılığı göreli olarak algılamak kolaydır. İnsanın kendi zihinsel süreçlerine karşı benzer duyarlılığı çok daha zordur, çünkü birçok insan optimal işleyen bir insanı hiç tanımamıştır. İnsanlar ebeveynlerinin ve akrabalarının ya da içinde doğdukları sosyal grubun ruhsal işleyişini norm olarak alırlar ve bu normlardan farklı olmadıkları sürece kendilerini normal hisseder, herhangi bir şeyi gözlemeye ilgi duymazlar. Örneğin, seven birisini ya da dürüst, cesur veya yoğunlaşabilen birisini hayatlarında hiç görmeyen birçok insan vardır. Kişinin kendine duyarlı olabilmesi için, tam, sağlıklı bir insan işleyişi hakkında fikir sahibi olması gerektiği açıktır. Eğer kişinin kendi çocukluğunda ya da sonraki yaşamında böyle bir deneyimi olmamışsa bunu nasıl kazanabilir? Bu sorunun basit bir cevabı yoktur; fakat bu sorun, eğitim sistemimizde son derece kritik bir faktöre dikkati çeker.

Bilgiyi öğretirken, insan gelişimi için en önemli olan şeyi kaçırıyoruz: Yalnız olgun ve seven insan varlığının verebileceği bilgi. Kendi kültürümüzün önceki devrelerinde ya da Çin ve Hindistan'da en çok değer verilen insan, manevi özellikleri göze çarpan insandı. Öğretmen de sadece ya da her şeyden önce bir bilgi kaynağı değildi, işlevi belli insani davranışları aktarmaktı. Çağdaş kapitalist toplumda -aynı şey Rusya Komünizmi için de geçerlidir- hayran olunan ve özenilen insanlar, anlamlı manevi özellikler dışında her şeye sahiptir. Bunlar aslında toplumun gözünde, sıradan insana temsili bir doyum duygusu veren kişilerdir. Film yıldızları, radyo prezantatörleri, köşe yazarları, önemli iş adamları ve yöneticiler... Bunlar özenilen modellerdir. Bu fonksiyona sahip olmalarını sağlayan temel özellik, çoğu zaman haber yaratmadaki başarılarıdır. Gene de durum hepten umutsuz gözükmüyor. Eğer Albert Schweitzer

gibi birinin Birleşik Devletler'de ünlü olabildiği düşünülürse, eğer gençlerimizi yaşamla tanıştırmanın birçok olasılığının olduğu ve insanların prezantatörler (kelimenin genel anlamıyla) olarak değil, birer insan olarak neleri başarabileceklerini gösteren tarihi kişilikler göz önüne alınırsa ve her çağın büyük edebiyat ve sanat eserleri düşünülürse, iyi bir insan fonksiyonu ve böylece hastalıklı fonksiyona karşı bir duyarlılık görüşü yaratma şansının mevcut olduğu görülür. Şayet olgun yaşam görüşünü canlı tutmayı başaramazsak, gerçekten de bu, tüm kültürel geleneğimizin çökmesi olasılığıyla karşı karşıyayız demektir. Bu gelenek temelde belli bilgi biçimlerini değil, belli insan özelliklerini aktarmak üzere kurulmuştur. Eğer gelecek kuşaklar bu özellikleri artık görmezse, bilgileri aktarılmış ve geliştirilmiş bile olsa, beş bin yıllık bir kültür çökecektir.

Şimdiye dek *herhangi* bir sanatın uygulanması için gerekli olan şeyleri tartıştım. Şimdi sevme kabiliyeti için özel anlamı olan özellikleri tartışacağım. Sevginin doğası konusunda söylediklerime bağlı olarak, sevgiye ulaşmanın asıl şartı, insanın kendi *narsisizminin üstesinden gelmesidir.* Narsisizmin yönelim, insanın sadece kendi içinde varolanları gerçek olarak algıladığı yönelimdir. Bu yönelimde dış dünyadaki fenomenlerin kendi içinde gerçekliği yoktur, bu fenomenler sadece kişi için yararlılık ya da zararlılık açısından değerlendirilir. Narsizmin karşı kutbu nesnelliktir. Nesnellik, insanları ve şeyleri *oldukları gibi,* nesnel olarak görebilme, bu *nesnel* görüntüyü kendi arzularının ve korkularının oluşturduğu görüntüden ayırt edebilme becerisidir. Tüm psikoz türleri nesnel olma kabiliyetinin aşırı ölçüde eksikliğini gösterir. Deli insan için tek gerçeklik, kendi içinde varolan gerçekliktir; onun korkuları ve arzularıdır. Dış dünyayı, kendi iç dünyasının sembolleri gibi, kendi yarattığı bir

şey gibi görür. Hepimiz aynı şeyi rüya görürken yaparız. Rüyada kendi arzularımızın ve korkularımızın (bazen de bilgilerimizin ve yargılarımızın) dışavurumu olan olaylar yaratır, dramalar sahneleriz ve uykudayken, rüyalarımızın ürününün, uyanıkken idrak ettiğimiz gerçeklik kadar gerçek olduğuna inanırız.

Deli ya da rüya gören insan, dış dünyanın nesnel görünüşünü oluşturmada *tamamen* başarısızdır; ama hepimiz az ya da çok deli, az ya da çok uykuluyuz; hepimiz, narsistik eğilimimizle çarpıtılan nesnel olmayan bir dünya görüşüne sahibiz. Örnek mi vermem gerekir? Herkes, kendini, komşularını gözleyerek ve gazeteleri okuyarak kolayca örnek bulabilir. Bu örnekler gerçekliğin narsistçe çarpıtılması ölçüsünde değişir. Örneğin, bir kadın doktora telefon eder ve o gün öğleden sonra muayenehanesine gelmek istediğini söyler. Doktor o gün öğleden sonra boş olmadığını, kendisini ertesi gün görebileceğini bildirir. Kadının yanıtı şudur: Ama doktor, ofisinizden sadece beş dakika ötede oturuyorum. Kadın mesafenin bu kadar kısa olmasının *doktora* zaman kazandırmadığını anlayamaz. Durumu narsistçe algılar: *Kadın* zaman kazandığı için, *doktor* da zaman kazanır. Ona göre tek gerçeklik kendisidir.

Bireylerarası ilişkilerde yaygın olan çarpıtmalar aşırı değildir ya da belki de sadece daha az açıktır. Kaç ana baba çocuğun tepkilerini, çocuğun kendi başına ve kendisi için hissettiklerini anlamak ya da hatta bunlara ilgi duymak yerine, onun itaatkâr olması, ebeveynlerini memnun etmesi, onlara övünç kaynağı olması, vb. terimleriyle algılar? Annelerine olan bağlılıkları yüzünden her talebi özgürlüklerinin kısıtlanması olarak yorumlayan kaç koca karısını buyurgan olarak görüyor? Kaç kadın kocasının, çocukken kafasında yarattığı parlak şövalye fantazisine uymadığı için silik ya da aptal olduğunu düşünür?

Yabancı uluslarla ilgili nesnel kıtlık bilinen bir şeydir. İnsanın kendi ulusu iyi ve soylu olan her şeyi temsil ederken, her gün bir başka ulus tümüyle ahlâksız ve barbar yapılır. Düşmanın her hareketi bir standartla yargılanır, kendi hareketlerinin her birisi bir başka standartla. Düşmanın iyi eylemleri bile bizi ve dünyayı kandırmaya yönelik belirli bir şeytaniliğin işareti olarak değerlendirilirken, kendi kötü eylemlerimiz gereklidir ve hizmet ettikleri soylu hedeflerimizle haklı çıkarılırlar. Gerçekten de, bireyler arasında olduğu kadar uluslar arasındaki ilişkiler de incelenecek olursa, nesnelliğin istisna ve az ya da çok narsistik çarpıtma derecesinin kural olduğunu görülür.

Nesnel düşünme becerisi *mantıktır;* mantığın arkasındaki çoşkusal tavır ise *alçakgönüllülüktür.* Bir insanın nesnel olabilmesi, mantığını kullanabilmesi ancak o insanın alçakgönüllü bir tutuma ulaşmasıyla, çocukken kurduğu her şeyi bilirlik ve her şeye kadirlik hayallerinden kurtulabilmesiyle mümkün olur.

Sevme sanatının uygulanması tartışmasının terimleriyle bu şu anlama gelir: Narsisizmin göreli yokluğuna bağlı olan sevgi, alçakgönüllülüğün, nesnelliğin ve mantığın gelişmesini gerektirir. İnsanın yaşamının tümü bu amaca adanmalıdır. Sevgi gibi alçakgönüllülük ve nesnellik bölünemez. Eğer yabancılar hakkında nesnel olamıyorsam, kendi ailem hakkında da gerçekten nesnel olamam; bunun tersi de doğrudur. Eğer sevme sanatını öğrenmek istiyorsam, her durumda nesnellik için çaba harcamam ve nesnel olmadığım durumlara karşı duyarlı olmam gerekir. İlgilerimden, ihtiyaçlarımdan ve korkularımdan bağımsız olarak bir insanın gerçekliğini, o insana ilişkin narsistçe çarpıtılan *benim* görüşümle o insanın davranışları arasındaki farkı görmeye çalışmam gerekir. Nesnellik ve mantık kapasitesini

kazanmak sevme sanatına ulaşmanın yarı yoludur; fakat bunun insanın ilişkili olduğu herkes bağlamında kazanılması gerekir. Eğer biri nesnelliği sevilen kişiye saklar ve dünyanın geri kalanıyla olan ilişkisinde nesnellikten vazgeçebileceğini düşünüyorsa, kısa zamanda her iki alanda da başarısız olduğunu keşfedecektir.

Sevme kabiliyeti insanın narsisizmden, annesine ve klanına olan ensest saplantısından kurtulmasına bağlıdır. Sevme kabiliyeti büyüme, dünyaya ve kendine yönelik ilişkisinde üretken bir yönelim geliştirme kapasitesine bağlıdır. Bu kurtulma, doğma, uyanma süreci zorunlu bir koşul olarak bir nitelik gerektirir: *İnanç*... Sevgi sanatının uygulanması inanç uygulanmasını gerektirir.

İnanç nedir? İnanç, Tanrı ya da dini öğretilere inanma zorunluluğu mudur? İnanç, zaruret gereği mantığa, rasyonel düşünceye karşıt mıdır ya da bunlardan ayrılmalı mıdır? İnanç sorununu anlamaya başlarken bile *rasyonel* ve *rasyonel olmayan* inanç arasında ayrım yapılması gerekmektedir. Rasyonel olmayan inançtan, rasyonel olmayan bir otoriteye (bir insana ya da bir görüşe) boyun eğmeye dayalı bir inancı anlıyorum. Bunun tersine rasyonel inanç, kökleri insanın kendi düşünce ya da duygu deneyiminde yatan bir inançtır. Rasyonel inanç temelde bir şeye duyulan inanç değildir, inançlarımızın sahip olduğu kesinlik ve sağlamlık özelliğidir. İnanç, belli bir inançtan çok kişiliğin tamamına yayılan bir karakter özelliğidir.

Rasyonel inanç üretken entelektüel ve duygusal etkinlikten doğar. İnancın yer almadığı varsayılan rasyonel düşüncede, rasyonel inanç önemli bir unsurdur. Örneğin bir bilim adamı yeni bir buluşa nasıl ulaşır? Ne bulacağını ummaya ilişkin bir görüşü olmaksızın deney üstüne deney yaparak, bulgu üstüne

bulgu toplayarak mı işe başlar? Herhangi bir alanda bu yolla yapılan önemli bir buluş hemen hemen hiç yoktur. İnsanlar yalnızca bir fantazinin peşinden koşarak da önemli sonuçlara varamamıştır. İnsan emeğinin her alandaki yaratıcı düşünme süreci çoğu zaman, kendisi de büyük ölçüde ön çalışmaların, derin düşünmenin ve gözlemin bir sonucu olan "rasyonel görüş" diye adlandırılabilecek bir şeyle başlar. Bilim adamı, başlangıçtaki görüşünü önemli ölçüde geçerli kılan yeterli veri toplamayı ya da matematiksel bir formül çıkarmayı başarırsa, bir deneme hipotezine ulaştığı söylenebilir. Sonuçlarını kavramak için hipotez ve bu hipotezi destekleyen toplanmış veriler üzerinde yapılan dikkatli bir analiz, daha uygun bir hipoteze ve belki de sonuçta geniş kapsamlı bir teoriye yol açar.

Bilim tarihi, mantığa duyulan inanç ve doğruluk görüşleri örnekleriyle doludur. Copernicus, Kepler, Galileo ve Newton sarsılmaz bir mantık inancıyla doluydular. Bunun için Bruno yakılmış, Spinoza aforoz edilmişti. Rasyonel bir görüş kavramından, bir teorinin formülasyonuna kadar her adımda *inanç* gereklidir: Rasyonel sağlam bir amacın peşini bırakmayan görüşe inanç, olası ve akla yatkın bir sav olarak hipoteze inanç ve en azından geçerliliği hakkında genel bir fikir birliğine ulaşılıncaya kadar nihai teoriye inanç. Bu inanç insanın kendi yaşantılarından, kendi düşünce, gözlemleme ve yargılama gücüne olan güveninden doğar. Rasyonel olmayan inanç, bir şeyin, sadece bir otorite ya da çoğunluk öyle söylediği *için* doğru sayılmasıdır; rasyonel inanç, çoğunluğun düşüncesine *rağmen* insanın kendi üretken gözlemlerine ve düşünmesine dayalı bağımsız bir inançtan doğar.

Rasyonel inancın kendini gösterdiği tek deneyim alanı düşünce ve yargı değildir. İnsan ilişkileri alanında inanç, her

önemli dostluk ya da sevgi ilişkisinin vazgeçilmez bir özelliğidir. Başka bir insana "inancı olmak" demek, o insanın temel tutumlarının, kişiliğinin çekirdeğinin, sevgisinin güvenilir ve değişmez olduğundan emin olmak demektir. Bununla bir insan düşüncelerini değiştirmez demiyorum, değiştirebilir ama temel güdüleri aynı kalır; örneğin yaşama ve insan onuruna duyduğu saygı onur kendisinin bir parçasıdır, değişmez.

Aynı anlamda kendimize de inancımız vardır. Değişen şartlara ve düşüncelerdeki, duygulardaki bazı değişikliklere rağmen değişmeyen ve yaşamımız boyunca aynı kalan bir benliğin kişiliğimizdeki bir çekirdeğin varlığının farkındayız. "Ben" kelimesinin arkasındaki gerçekliğin ve kimliğimize olan inancımızın dayandığı temel bu çekirdektir. Kendi benliğimizin devamına olan inancımız olmadığı sürece, kimlik duygumuz tehlikeye girer ve biz başkalarına bağımlı oluruz; kendi kimlik duygumuza onların tasvibi temel olur. Sadece kendine inancı olan insan başkalarına da inanır; çünkü sadece böyle bir insan bugün neyse gelecekte de aynı insan olacağından ve bu yüzden gelecekte de şimdi umduğu gibi hissedeceğinden emin olur. İçimizdeki inanç, vaat etme yeteneğimiz için gerekli bir şarttır. Nietzsche'nin de dediği gibi insan vaat etme kapasitesiyle tanımlandığından inanç, insan varoluşunun koşullarından biridir. Sevgi ilişkisinde bu, kişinin kendi sevgisine, sevgisinin başka insanlarda sevgi yaratma kabiliyetine ve sevgisinin güvenilirliğine inanmasıdır.

Bir insana inanmanın diğer bir anlamı da başkalarının potansiyellerine inanmadır. Bu inancın en ilkel biçimi annenin yeni doğan bebeğine olan inancıdır: Onun yaşayacağına, büyüyeceğine, yürüyeceğine ve konuşacağına duyulan inanç... Ne var ki bu hususta çocuğun gelişmesi öylesine bir düzen

içinde olur ki bu beklenti inanç gerektirmiyor gibi gözükür. Gelişmesi başarısız olabilecek potansiyellerde durum farklıdır: Bunlar, çocuğun sevme, mutlu olma, kendi mantığını kullanma potansiyelleri ve sanatsal kabiliyetler gibi daha spesifik olan potansiyellerdir. Bu potansiyeller, gelişmeleri için uygun koşullar sağlandığında gelişir ve ortaya çıkarlar; bu koşullar olmadığında tıkanabilirler.

Bu koşulların en önemlilerinden birisi, çocuğun yaşamındaki önemli kişinin bu potansiyellere inancı olmasıdır. Bu inancın varlığı eğitim ile yönlendirme arasındaki farkı oluşturur. Eğitim, çocuğun kendi potansiyellerinin farkına varmasına yardım etmekle özdeştir.[1] Eğitimin karşıtı yönlendirmedir. Yönlendirme potansiyellerin gelişimi inancının yokluğuna dayanır. Çocuğun, ancak yetişkinlerin istenilen şeyleri onun kafasına koymasıyla istenmeyen gözükenleri bastırmasıyla iyi olacağı inancı vardır. Robotta yaşam olmadığından ona inanç duymaya gerek yoktur.

Başkalarına duyulan inanç *insanlığa* duyulan inançta doruk noktasına ulaşır. Batı dünyasında bu inanç, Musevi-Hıristiyan dininde dinsel terimlerle dile gelmiştir. Seküler dilde ise en güçlü ifadesini son yüz elli yılın hümanistik politik ve toplumsal fikirlerde bulmuştur. Çocuğa duyulan inanç gibi, insanlık inancı da insan potansiyellerinin uygun koşulların varolması halinde eşitlik, adalet ve sevgi ilkeleriyle yönetilen bir toplumsal düzen inşa edebileceği fikrine dayanır. İnsanoğlu henüz böyle bir düzen kuramamıştır ve bu yüzden bunu yapabileceği düşüncesi inanç gerektirir. Tüm rasyonel inançlar gibi, bu da insan ırkının geçmiş başarılarının kanıtlarına ve her bireyin

1 Eğitim kelimesinin kökü, *e-ducere*dir; bu kelime potansiyel olarak var olan bir şeyi ortaya çıkarmak ya da onu ilerletmek anlamına gelir.

içsel deneyimlerine, kendi mantık ve sevgi deneyimine dayanır; bir hüsnükuruntu değildir.

Rasyonel olmayan inanç, ezici ölçüde güçlü, her şeye kadir ve her şeyi bilen bir güce boyun eğmeye ve insanın kendi gücünden vazgeçmesine dayanmasına karşın rasyonel inanç buna karşıt bir deneyime dayanır. Bir fikre kendi gözlem ve düşüncemizin sonucu olduğu için böyle bir inanç duyarız. Başkalarının, kendimizin ve insanlığın potansiyellerine inanırız çünkü kendi potansiyellerimizin gelişimini, içimizdeki gelişmenin gerçekliğini, kendi mantık ve sevgi gücümüzün sağlamlığını yaşayacak bir seviyedeyiz. *Rasyonel inancın temeli üretkenliktir;* inancımızla yaşamak demek üretken yaşamak demektir. Buna göre güç inancı (egemen olma anlamında) ve güç kullanımı inancın tersidir. Varolan güce inanç, henüz gerçekleşmemiş olan potansiyellerin gelişimine inançsızlıkla aynıdır. Bu, yalnızca şimdiki zamana dayalı bir gelecek tahminidir; ancak bu, insan potansiyellerinin ve insan gelişiminin tamamen rasyonel olmayan ciddi bir yanlış hesabını ortaya çıkarır. Gücün rasyonel inancı olmaz. Güce boyun eğme ya da ona sahip olanlar açısından gücü elde tutma arzusu vardır. Birçoklarına, güç her şeyden daha gerçek gözükür; ama insanlık tarihi gücün en değişken insan başarısı olduğunu kanıtlamıştır. İnanç ve güç karşılıklı dışlayıcı olduklarından başlangıçta rasyonel inanç üzerine kurulmuş tüm dini ve politik sistemler, güce dayanır ya da güçle birleşirlerse çürürler ve sonuçta sahip oldukları gücü kaybederler.

İnançlı olmak cesur olmayı, riske atılabilmeyi, acıyı ve hayal kırıklığını dahi kabul etmeye hazır olmayı gerektirir. Yaşamın temel koşullarının emniyet ve güvenlik olduğunda direnen inançlı olamaz; kendini mesafe ve mülkiyetin güvenlik

olarak algılandığı bir savunma sistemine kapatan insan, kendini tutsak etmiştir. Sevilmek ve sevmek, bazı değerleri nihai anlamda kesin değerler olarak görmek ve her şeyi bu değerler için tehlikeye atmak cesaret ister.

Bu cesaret, ünlü palavracı Mussolini'nin "tehlikeli yaşamak" sloganını kullandığı zaman söylediği cesaretten farklıdır. Onun cesareti nihilizmin cesaretidir. Yaşama yönelik yıkıcı bir tutuma, yaşamı alaşağı etme arzusuna dayanır. Güce olan inancın yaşama inancının karşıtı olması gibi umutsuzluk cesareti de sevme cesaretinin karşıtıdır.

İnanç ve cesaret konusunda uygulanması gereken bir şey var mı? Gerçekten de inanç her an uygulanabilir. Çocuk yetiştirmek, uyumak, herhangi bir işe başlamak inanç ister. Fakat hepimiz bu tür bir inanca alışmışızdır. Böyle bir inancı olmayan, çocuğu hakkında aşırı kaygılı olur, uykusuzluk çeker ya da herhangi bir üretken çalışma kabiliyetinden yoksundur; kuşkucudur, bir insana yakınlaşmaktan çekinir, hastalık hastasıdır ya da uzun vadeli planlar yapma becerisinden yoksundur. Kamuoyu ya da beklenmedik bazı durumlar geçersiz gibi gösterse de bir insan hakkındaki kendi yargısında ısrar etmek, popüler olmasa da kendi inançlarında ısrar etmek: Tüm bunlar inanç ve cesaret gerektirir. Yaşamın güçlüklerini, tersliklerini, üzüntülerini, *bizim* başımıza gelmemesi gereken haksız bir cezadan ziyade üstesinden gelindiği zaman bizi daha güçlü kılan bir meydan okuma olarak almak inanç ve cesaret gerektirir.

İnancın ve cesaretin uygulanması gündelik yaşamın küçük detaylarıyla başlar. İlk adım kişinin nerede ve ne zaman inancını kaybettiğini fark etmesi, bu inanç kaybını gizlemek için kullanılan rasyonalizasyonları gözden geçirmesi, nerede korkakça bir biçimde davrandığını ve tekrar, bunu nasıl rasyona-

lize ettiğini kavramasıdır. Her inanç ihanetinin insanı nasıl zayıf düşürdüğünü ve gitgide artan zayıflığın da gene kısır bir döngü içinde nasıl yeni ihanetlere yol açtığını görmek gerekir. Sonuç olarak insan aynı zamanda şunu da görecektir: *İnsanda bilinçli bir sevilmeme korkusu varken, gerçek fakat çoğunlukla bilinçsiz olan korku, sevme korkusudur.* Sevmek kendini garantisiz adamak, sevgimizin sevilen kişide sevgi üreteceği umuduna kendimizi tümüyle vermek demektir. Sevgi bir inanç eylemidir ve inancı az olanın sevgisi de az olur. İnanç uygulanması hakkında daha fazla şey söylenebilir mi? Başkaları söyleyebilir; şair ya da vaiz olsaydım deneyebilirdim. Fakat her ikisi de değilim; inanç uygulanması konusunda daha fazla şey söyleyemem ama bir çocuğun yürümeyi öğrenmesi gibi gerçekten ilgili olan herkesin inançlı olmayı öğrenebileceğinden eminim.

Sevme sanatının uygulanması için vazgeçilmez olan ve buraya kadar sadece üstü kapalı olarak değinilen bir tutumun burada tartışılması gerekir; çünkü bu tutum sevginin uygulanması için temeldir: *Aktivite.* Daha önce de belirttiğim gibi aktivite ile "bir şey yapmayı" değil, içsel aktifliği, insanın kendi güçlerini üretken bir şekilde kullanmasını kastediyorum. Sevgi bir aktivitedir; eğer seviyorsam, sevilen kişiye yönelik aktif bir ilgi durumundayım demektir, fakat bu sadece ona yönelik değildir. Çünkü tembelsem, daimi bir uyanıklık, dikkat ve aktiflik durumunda değilsem kendimi aktif olarak sevilen insana anlatamam. Durgunluk için tek uygun durum uykudur; uyanıklık durumunda tembeliğe yer yoktur. Günümüzde çok sayıda insanın paradoksu uyanıkken yarı uykulu, uyurken ya da uyumak isterken yarı uyanık olmalarıdır. Sıkılmamanın ya da sıkmamanın koşulu tam uyanık olmaktır ki gerçekten de sıkılmamak

ya da sıkmamak sevginin temel koşullarından biridir. Gün boyunca düşüncede, duyguda gözleriyle ve kulaklarıyla aktif olmak, iç tembellikten kaçınmak, bu ister alma, ister biriktirme, isterse açıktan açığa insanın zamanını öldürmesi biçiminde olsun sevme sanatının uygulanması için vazgeçilmez bir koşuldur. Yaşamın insanın sevgi alanında üretken, tüm diğer alanlarda verimsiz olacak biçimde parçalara ayrılabileceğine inanmak bir yanılsamadır. Üretkenlik böyle bir işbölümüne izin vermez. Sevme kapasitesi, ancak yaşamın diğer birçok alanlarındaki üretken ve aktif bir yönelimin sonucu olabilecek bir yoğunluk, uyanıklık ve çoğalan bir canlılık durumu gerektirir. Eğer insan yaşamın diğer alanlarında üretken değilse, sevgide de üretken değildir.

Sevme sanatı tartışması bu bölümde tartışılan özelliklerin ve tutumların kazanılması ve geliştirilmesinin kişisel alanıyla sınırlanamaz. Bu, toplumsal alana da sıkı sıkıya bağlıdır. Eğer sevmek, herkese karşı seven bir tutuma sahip olmaksa, eğer sevgi bir kişilik özelliğiyse sevginin, insanın sadece kendi ailesiyle ve arkadaşlarıyla ilişkisinde değil, iş, görev ve sanat yaşamında ilişkide bulunduğu insanlara karşı da olması gerekir. İnsanın kendi çevresine olan sevgisiyle yabancılara olan sevgisi arasında bir "işbölümü" yoktur. Tersine, birincinin varlığının koşulu ikincinin varlığıdır. Bu bilgiyi ciddiye almak, insanın toplumsal ilişkilerinde geleneksel olanın dışına çıkan kesin bir değişiklik anlamına gelir. Komşu sevgisinin dinsel yanı hakkında çok şey söylenmiş olmasına rağmen aslında en iyi ilişkilerimiz *dürüstlük* ilkesince belirlenmiştir. Dürüstlük demek mal ve hizmetlerin değiş tokuşunda, duyguların değiş tokuşunda hileye başvurmamak demektir. Sevgide olduğu kadar maddi şeylerde de görülen "sen bana ne kadar veriyorsan ben de sana

o kadar veririm" tutumu kapitalist toplumda yaygın olan ahlâk ilkesidir. Dürüstlük ahlâkının gelişmesinin kapitalist topluma önemli ahlâki bağış olduğu bile söylenebilir.

Bu gerçeğin nedenleri kapitalist toplumun doğasında yatar. Kapitalizm öncesi toplumlarda malların değiş tokuşunu ya doğrudan cebir ya gelenek ya kişisel sevgi bağları ya da dostluk bağları belirliyordu. Kapitalizmde ise her şeyi belirleyen faktör pazardaki değiş tokuştur. İster emtia pazarını, ister işgücü pazarını ya da hizmet pazarını ele alalım, herkes cebir ya da hileye başvurmadan piyasa şartları altında satın almak istediği şeyler için satmak zorunda olduğu şeyleri pazarlar.

Dürüstlük ahlâkı Altın Kural ahlâkıyla karıştırılır. "Sana nasıl davranılmasını istiyorsan, başkalarına öyle davran" sözü, "başkalarıyla yaptığın alışverişinde dürüst ol" anlamında yorumlanabilir. Oysa bu söz, başlangıçta, İncil'deki: "Komşunu kendin gibi sev," sözünün daha popüler versiyonudur. Gerçekten de Yahudi/Hıristiyan kardeşçe sevgi normu, dürüstlük ahlâkından tamamen farklıdır. Komşunu sevmek, ona karşı sorumluluk hissetmek, onunla kendini bir hissetmek anlamına gelir; buna karşın dürüstlük ahlâkı, kendini sorumlu ve bir *hissetmemek*, ondan mesafeli ve ayrı durmaktır. Komşunun haklarına saygı duymak, ama onu sevmemek anlamına gelir. Altın Kural'ın günümüzde en popüler dinsel özdeyiş olması rastlantı değildir; çünkü dürüstlük ahlâkı terimleriyle yorumlanabilen, herkesin anlayabileceği ve uygulamak isteyebileceği bir dinsel özdeyiştir. Halbuki sevginin uygulanması, dürüstlükle sevgi arasındaki farkın görülmesi ile başlamalıdır.

Ne var ki burada önemli bir soru çıkıyor. Şayet tüm toplumsal ve ekonomik düzenimiz herkesin kendi çıkarını araması üzerine kurulmuşsa, şayet bunu belirleyen şey sadece dürüstlük

ahlâkı ilkesiyle yumuşatılmış bir egoizm ilkesiyle, insan nasıl iş yapabilir, nasıl hem o toplumsal yapı içinde kalıp hem de sevgi uygulayabilir? Sevginin uygulanması, insanın dünyevi ilgilerini bırakarak yoksulların yaşamını paylaşması anlamına gelmez mi? Bu soru Hıristiyan papazları, Tolstoy, Albert Schweitzer ve Simone Weil tarafından sorulmuş ve radikal bir biçimde yanıtlanmıştır. Toplumumuzda sevgi ile normal seküler hayat arasında temel tutarsızlık olduğu görüşünü paylaşan başkaları da vardır.[1] Bunlar, bugün sevgiden söz etmenin genel hilekârlığa katılmaktan başka bir şey olmadığı sonucuna varırlar; bugünün dünyasında sadece kendini feda eden ya da deli bir insanın sevebileceğini, bu yüzden de sevgi tartışmalarının vaazdan başka bir şey olmadığını iddia ederler. Bu pek saygıdeğer görüş, kinizmin rasyonelleştirilmesine kolayca yol açabilir. Aslında "iyi bir Hıristiyan olmayı isterim ama bunu ciddiye alırsam açlıktan ölürüm," diye düşünen sıradan insan, üstü kapalı olarak bu kinizmi paylaşmaktadır. Bu "radikalizm," ahlâki nihilizm ile sonuçlanır. Hem "radikal düşünürler," hem de sıradan insanlar sevgisiz otomatlardır. İkisi arasındaki tek fark, radikal düşünürlerin bunu bilmesine ve bu gerçeğin "tarihsel zorunluluğunu" görmesine karşın, sıradan insanın bunun farkında olmamasıdır.

Sevgi ve "normal" hayatın mutlak tutarsızlığı görüşünün sadece soyut bir anlamda doğru olduğu inancındayım. Kapitalist toplumun altında yatan *ilke* ile sevgi ilkesi tutarsızdır. Fakat somut olarak görülen çağdaş toplum kompleks bir fenomendir. Örneğin faydasız bir malın satıcısı yalan söylemeden ekonomik anlamda iş göremez ama kalifiye bir işçi, bir kimyacı ya da

1 Bkz. Herbert Marcuse'nin *"The Social Implications of Psychoanalytic Revisionism,"* makalesi, *Dissent*, New York, yaz. 1955.

doktor görebilir. Aynı biçimde bir çiftçi, bir işçi, bir öğretmen ve birçok iş türünde insan ekonomik işleyişlerinden vazgeçmeden sevgiyi uygulamayı deneyebilir. Kapitalizm ilkesinin sevgi ilkesiyle tutarsız olduğu kabul edilse bile, "kapitalizmin" kendi içinde kompleks ve sürekli değişen bir yapı olduğunu ve henüz konformist olmadığını, önemli ölçüde kişisel serbestliğe izin verdiğini kabul etmek gerekir.

Ne var ki bunu söylerken, mevcut toplumsal sistemin bilinmeyen bir zamana dek sürüp gideceğini beklemediğimi, aynı zamanda ideal kardeş sevgisini gerçekleştirmeyi umabileceğimizi ifade etmek istiyorum. Mevcut sistemde sevebilen insanlar zorunluluk gereği istisnadırlar. Bugünkü batı toplumunda sevgi, zorunluluk gereği marjinal bir fenomendir. Bu birçok mesleğin seven bir tutuma elvermemesinden kaynaklanmaz. Fakat üretim merkezli, mal açlığı çeken bir toplum ruhunun sadece konformist olmayan insanın kendini bu sisteme karşı savunabilmesinden kaynaklanır. İnsan varoluşu sorununa tek rasyonel çözüm olarak sevgiye ciddi bir ilgi duyanlar, sevginin son derece bireyci, marjinal bir fenomen olmaktan çıkıp toplumsal bir fenomen olmasını istiyorsa toplumsal yapımızda önemli ve köklü değişikliklerin yapılmasının zorunlu olduğu sonucuna varmaları gerekir. Bu kitap çerçevesinde bu tip değişikliklerin yönünü ancak ima edebiliriz.[1] Toplumumuzu idari bürokratlar ve profesyonel politikacılar yönetmektedir; insanlar kitle telkiniyle yönlendiriliyor; amaçları, kendi içindeki amaçları daha çok üretmek ve daha çok tüketmektir. Tüm aktiviteler ekonomik hedeflere bağlıdır, araçlar amaç durumuna getirilmiştir. İnsan bir otomattır: İyi beslenen, iyi giyinen ama insana

1 *Sağlıklı Toplum*, Rinehart & Company, New York, 1955, bu sorunu ayrıntılı olarak ele aldım. (E. Fromm)

mahsus niteliğine ve işlevine hiçbir ilgi duymayan bir otomat. Eğer insan sevebiliyorsa, en yüksek yere çıkarılmalıdır. O, ekonomik çarka hizmet edeceğine ekonomik çark ona hizmet etmelidir. O, ekonomik çarka hizmet edeceğine ekonomik çark ona hizmet etmelidir. Kârları paylaşmaktansa, deneyimi paylaşabilmeli, işi paylaşabilmelidir. Toplum öyle bir şekilde düzenlenmelidir ki insanın toplumsal ve seven doğası onun toplumsal varoluşundan ayrılmamalı, onunla bütünleşmelidir. Göstermeye çalıştığım gibi insan varoluşu sorunun tek sağlıklı ve doyurucu çözümü sevgi ise bu durumda sevginin gelişmesini nispeten hesaba katmayan her toplum, uzun vadede insan doğasının temel zorlukları açısından kendi çelişkisini yaratır. Gerçekten de, sevgiden söz etmek vaaz vermek değildir; her insanda olan nihai ve gerçek ihtiyaçtan söz etme basit nedenine dayanır. Bu ihtiyacın karanlıklarda kalması varolmadığı anlamına gelmez. Sevginin doğasını analiz etmek demek, onun bugünkü genel yokluğunu keşfetmek ve bu yokluktan sorumlu toplumsal koşulları eleştirmek demektir. Olağanüstü bir bireysel fenomen olarak değil, toplumsal bir fenomen olarak sevgi olasılığına inanmak, insan doğasının kavranmasına dayanan rasyonel bir inançtır.

Sevme Sanatı

Erich Fromm

Hiç bir şeyi bilmeyen hiçbir şeyi sevemez. Hiçbirşeyi yapamayan hiçbir şeyden anlamaz. Hiçbir şeyden anlamayan kişi ise değersizdir... Ama anlayan kişi hem sever, hem fark eder, hem de görür. Bir şeyin önünde ne kadar bilgi varsa o kadar büyük sevgi vardır. Bütün meyvelerin çileklerle aynı anda olgunlaştığını düşleyen, üzümler hakkında hiçbir şey bilmiyor demektir.

Raracelus

İnsanın ulaştığı olgunluk düzeyi ne olursa olsun sevgi, kişinin kolayca ulaşabileceği bir duygu değildir. Kitap okuru, üretken bir yönelime ulaşma yönünde kişiliğinin tamamını aktif olarak geliştirmeye çalışmadığı sürece tüm sevgi arayışlarının boşuna olacağına; komşusunu sevme yetisi, gerçek alçakgönüllülük, cesaret, inanç ve disiplin olmaksızın bireysel sevgide doyum elde edemeyeceğine inandırmak istiyor...

ISBN: 975-7056-54-5

9 789757 056546